

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

М. С. Наумов, Г. І. Рибак

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ:
СТАНОВЛЕННЯ І СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів денної та заочної форм навчання спеціальності
051 – Економіка, освітня програма «Міжнародна економіка»)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2021

УДК 339.9

Наумов М. С. Міжнародні економічні відносини: становлення і сучасні особливості : конспект лекцій для студентів денної та заочної форм навчання спеціальності 051 – Економіка, освітня програма «Міжнародна економіка» / М. С. Наумов, Г. І. Рибак ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. – 97 с.

Автори:

канд. екон. наук, доц. М. С. Наумов,
канд. екон. наук, доц. Г. І. Рибак

Рецензенти

І. А. Островський, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та міжнародної економіки (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)

А. О. Москвіна, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та міжнародної економіки (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)

Рекомендовано кафедрою економічної теорії та міжнародної економіки, протокол № 12 від 26 червня 2020 р.

© М. С. Наумов, Г. І. Рибак, 2021

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	5
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 ФОРМУВАННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН.....	6
Тема 1.1 Система міжнародних економічних відносин: сутність, структура, теорії та етапи розвитку.....	6
1.1.1 Система міжнародних економічних відносин (МЕВ): сутність і структура.....	6
1.1.2 Основні теорії МЕВ.....	9
1.1.3 Етапи розвитку МЕВ.....	9
Тема 1.2 Міжнародні економічні відносини стародавнього світу і доколоніальної пори.....	11
1.2.1 Зовнішня господарська діяльність у первісну пору.....	11
1.2.2 Зовнішні господарські зв'язки держав стародавнього світу.....	12
1.2.3 Особливості зовнішньоекономічних відносин доколоніальної пори (V–XV ст.).....	16
Тема 1.3 Міжнародні економічні відносини колоніальної пори та індустріальної епохи.....	25
1.3.1 МЕВ періоду формування світового ринку і колоніальної системи (межа XV–XVI – перша половина XVIII ст.).....	25
1.3.2 МЕВ періоду промислових революцій, індустріалізації та формування світового господарства (друга половина XVIII – межа XIX–XX ст.).....	27
1.3.3 Розвиток МЕВ у XX столітті.....	32
Тема 1.4 Україна та українські землі в історії міжнародних економічних відносин.....	36
1.4.1 Зовнішні зв'язки на українських землях у Стародавню пору і Середньовіччя.....	36
1.4.2 Зовнішньоекономічні відносини на українських землях у період індустріалізації та формування світового господарства (друга половина XVIII – початок XX ст.).....	44
1.4.3 Україна і українські землі в системі зовнішньоекономічних відносин XX століття.....	47
1.4.4 Незалежна Україна в системі МЕВ на межі XX–XXI століть.....	50
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН.....	53
Тема 2.1 Міжнародні економічні відносини на початку XXI століття: якісні та кількісні характеристики.....	53
2.1.1 Розвиток міжнародних економічних відносин на межі XX–XXI століття: етапи, ключові події.....	53
2.1.2 Основні кількісні характеристики розвитку МЕВ на початку XXI століття: джерела інформації, показники, статистика.....	55

2.1.3 Макроекономічні показники розвитку МЕВ: особливості розрахунку та взаємозв'язок.....	58
Тема 2.2 Глобалізація і суперечності розвитку сучасних МЕВ.....	61
2.2.1 Сутність і рушійні сили глобалізації.....	61
2.2.2 Глобальні проблеми людства та суперечності глобалізації.....	64
2.2.3 Суперечності та проблеми сучасного етапу глобалізації.....	67
Тема 2.3 Регулювання і прогнозування тенденцій розвитку основних форм міжнародних економічних відносин.....	68
2.3.1 Сутність, форми, методи та інститути регулювання основних форм МЕВ.....	68
2.3.2 Способи прогнозування тенденцій розвитку МЕВ.....	70
Тема 2.4 Україна в системі сучасних МЕВ.....	72
2.4.1 Основні показники участі України в системі МЕВ.....	72
2.4.2 Співробітництво України з міжнародними економічними організаціями.....	73
2.4.3 Перспективи євроінтеграції України.....	74
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ТА ШЛЯХИ ЇЇ ЗМІЦНЕННЯ.....	77
Тема 3.1 Міжнародна економічна безпека (МЕБ): сутність, складники та інститути.....	77
3.1.1 Сутність, принципи та рівні МЕБ.....	77
3.1.2 Складники системи МЕБ.....	77
3.1.3 Основні інститути забезпечення МЕБ.....	79
Тема 3.2 Проблеми сталого розвитку в системі міжнародної економічної безпеки.....	80
3.2.1 Концепція сталого розвитку та її інституціоналізація.....	80
3.2.2 Кліматичні зміни як загроза глобальній безпеці.....	81
3.2.3 Проблеми поглиблення соціально-економічної нерівності в системі МЕБ.....	82
Тема 3.3 Національна економічна безпека (НЕБ) в умовах глобалізації: досвід країн світу.....	85
3.3.1 Основні загрози міжнародній економічній безпеці.....	85
3.3.2 Досвід США і Канади щодо забезпечення НЕБ.....	88
3.3.3 Досвід європейських країн щодо забезпечення НЕБ.....	88
3.3.4 Боргова безпека країн та досвід її забезпечення.....	88
Тема 3.4 Зовнішньоекономічні складники національної безпеки України.....	89
3.4.1 Головні загрози національній безпеці України.....	89
3.4.2 Інституційне забезпечення національної безпеки України.....	91
3.4.3 Зовнішньоекономічні важелі забезпечення національної безпеки України.....	92
Список рекомендованих джерел.....	95

ВСТУП

Дисципліна «Міжнародні економічні відносини: становлення і сучасні особливості» належить до тих дисциплін, що призначені забезпечити фундаментальну підготовку за спеціальністю 051 – Економіка (освітня програма «Міжнародна економіка»).

Метою цієї навчальної дисципліни є формування системи знань з історії, проблем і перспектив розвитку міжнародних економічних відносин для практичної діяльності за фахом.

Завданнями дисципліни є розуміння сутності міжнародних економічних відносин, їхньої еволюції, чинників, рівнів розвитку й основних суб'єктів в умовах глобалізації, а також сучасних проблем міжнародної економічної безпеки.

Як компетентності, якими мають оволодіти майбутні бакалаври, потрібно визначити здатність виявляти знання та розуміння проблем предметної області, основ функціонування сучасної економіки на мікро-, мезо-, макро – та міжнародному рівнях, а також розуміння основних теорій розвитку міжнародних економічних відносин; процесів, які характеризують міжнародний рівень взаємодії національних економік, законів та закономірностей функціонування, тенденцій і особливостей розвитку міжнародних корпорацій.

Результатами навчання мають стати вміння аналізувати основні форми міжнародних економічних відносин, їхні якісні та кількісні показники; основні торговельні потоки, форми і методи зовнішньої торгівлі, торговельний і платіжний баланси та їхню структуру; здійснювати політичний та економічний аналіз проблем і перспектив розвитку міжнародних організацій, їхнього впливу на міжнародні економічні відносини України.

Усі матеріали підготовлено відповідно до місця дисципліни за структурно-логічною схемою, передбаченою освітньо-професійною програмою «Міжнародна економіка» за спеціальністю 051 – Економіка. Суттєве значення має можливість використання запропонованих матеріалів під час вивчення навчальних дисциплін, що спираються на цей курс: «Глобальна економіка», «Міжнародний бізнес та економічна дипломатія», «Міжнародні стратегії економічного розвитку».

Виходячи з кредитно-модульної системи організації навчального процесу, 12 тем зведено в три змістові модулі.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

ФОРМУВАННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Тема 1.1 Система міжнародних економічних відносин: сутність, структура, теорії та етапи розвитку

1.1.1 Система міжнародних економічних відносин (МЕВ): сутність і структура

Міжнародна економіка (International Economix) як мегарівень економічної системи включає три основні підсистеми:

- світове господарство (International Economy);
- науку і навчальну дисципліну «Міжнародна економіка»;
- міжнародні економічні відносини (МЕВ).

МЕВ визначають як:

– сукупність відносин людей як істот, що представляють різні країни та суперечливо поєднують біологічні, соціальні та духовні початки;

– різновид міжнародних відносин;

– систему різноманітних господарських зв'язків мікро-, макро-, мезоекономічних суб'єктів національних економік, яка сформувалася під впливом розвитку міжнародного поділу праці, продуктивних сил, економічних, соціальних і політичних порядків різних країн та особливостей виробництва, розподілу, обміну та споживання благ у міжнародному масштабі.

ООН визначає такі вихідні принципи здійснення міжнародних економічних відносин:

- суверенітет;
- територіальна цілісність і політична незалежність держав;
- суверенна рівність усіх держав;
- ненапад і невтручання;
- взаємна і справедлива вигода;
- мирне врегулювання суперечок;
- рівноправ'я і самовизначення народів;
- усунення несправедливості, що виникла внаслідок застосування сили і позбавляє націю можливостей для її нормального розвитку;
- доброякісне виконання міжнародних зобов'язань;
- повага прав людини й основних свобод;
- відсутність прагнення і гегемонії до сфер впливу;
- сприяння міжнародній соціальній справедливості;
- міжнародне співробітництво з метою розвитку;
- вільний доступ до моря і від нього для неморських країн.

Класифікуємо види МЕВ за критеріями:

1) *за фазами процесу відтворення:*

- МЕВ у сфері виробництва;
- МЕВ у сфері розподілу;

- МЕВ у сфері обміну;
- МЕВ у сфері споживання;
- 2) *за суб'єктами діяльності:*
 - мікроекономічні;
 - макроекономічні;
 - наднаціональні;
- 3) *за географічним охопленням:*
 - *всесвітні (глобальні);*
 - *регіональні;*
 - *національні;*
- 4) *за постійністю комунікацій:*
 - економічні контакти;
 - економічна взаємодія;
 - економічне співробітництво;
 - економічна інтеграція;
- 5) *за видами діяльності:*
 - міжнародна торгівля товарами та послугами
 - міжнародна міграція капіталу;
 - міжнародна міграція робочої сили;
 - міжнародний обмін у галузі науки і техніки;
 - міжнародні валютно-фінансові та кредитні відносини;
 - глобальна і регіональна економічна інтеграція;
 - участь у міжнародних економічних організацій;
 - співробітництво з вирішення глобальних проблем людства.

Основними суб'єктами МЕВ є:

- *на мікроекономічному рівні:* фізичні та юридичні особи – резиденти різних країн;
- *на макроекономічному рівні:* окремі національні економіки, інтеграційні угруповання країн, великі міста та окремі регіони різних країн;
- *на мезоекономічному рівні:* ТНК, інституційні інвестори: інвестиційні, пенсійні й інші фонди, страхові, трастові компанії та ін.;
- *на наднаціональному рівні:* міжнародні організації та наднаціональні інститути.

Об'єктами міжнародних економічних відносин є:

- кінцеві товари, послуги та роботи;
- матеріальні, нематеріальні та трудові ресурси;
- технології;
- інформація.

Загальними умовами розвитку МЕВ є:

- велика віддаленість суб'єктів МЕВ порівняно з межами національної економіки та значно більші транспортні витрати;
- зростаюча залежність від природно-кліматичних, географічних, демографічних, правових, політичних, релігійних, етнічних та інших факторів;

- використання різних національних валют, що обумовлює валютні ризики, ускладнює розрахунки та передбачає наявність валютного ринку, валютного регулювання;
- значно більший економічний потенціал суб'єктів МЄВ (ТНК, держав, міжнародних фінансових та економічних організацій та ін.) порівняно з національними суб'єктами;
- менша мобільність окремих ресурсів під впливом втручання держави (протекціонізм, міграційні правила);
- міжнародна стандартизація і сертифікація продукції, що вимагає значних додаткових витрат;
- більш жорстка міжнародна конкуренція;
- зростання ролі й ускладнення проведення маркетингових досліджень;
- збільшення валютного, соціального, політичного, транспортного, інформаційного ризиків, міжнародної виробничої спеціалізації, кооперування, проведення спільних НДДКР та ін.;
- раціональне поєднання державного і наддержавного регулювання, транснаціональної планомірності та ринкових важелів.

Визначимо *основні фактори* розвитку МЄВ:

- неоднорідність природних, географічних, демографічних, економічних умов і нерівномірність забезпеченості ресурсами;
- поглиблення міжнародного поділу праці та значне розширення номенклатури продукції;
- підвищення ефективності національного виробництва, обумовлене впливом зовнішньоекономічної діяльності;
- розвиток НТР, що унеможливорює самостійне використання всіх досягнень сучасної науки і техніки та лідерство однієї країни у всіх сферах наукової діяльності;
- переважний розвиток акціонерної форми, формування глобальної фінансової інфраструктури, зростання ролі ТНК сприяють активізації руху капіталу;
- інформаційна революція, глобальна інформатизація суспільства;
- потреба, хоча б часткового, подолання зростаючого розриву між високо- та слаборозвинутими країнами при формуванні цілісного світового господарства;
- лібералізація МЄВ, вільний рух товарів і послуг, факторів виробництва сприяють зростанню відкритості національних економіки та зменшую межі дії протекціонізму;
- поглиблення глобальної екологічної кризи, послабити або подолати яку можна лише спільними зусиллями всіх країн;
- посилення ролі міжнародних громадських рухів з їх вимогами на поглиблення співробітництва між різними країнами.

1.1.2 Основні теорії МЄВ

Визначимо групи *основних теорій* міжнародних економічних відносин:

- 1) меркантилізм;
 - 2) класичні та неокласичні:
 - «ціни – золото – потоки» («price – specie – flow») Д. Юма;
 - абсолютних переваг А. Сміта;
 - порівняльних переваг Д. Рікардо і Д. Мілля;
 - факторні та неофакторні (теореми пропорційності чинників специфічних чинників Хекшера – Оліна – Самуельсона, Столпера – Самуельсона, Самуельсона – Джонса, Рибчинського, парадокс Леонтьєва);
 - 3) альтернативні, або неокласичні:
 - життєвого циклу продукту Р. Вернона;
 - конкурентних переваг М. Портера;
 - зовнішнього і внутрішнього ефектів масштабу
- П. Кругмана;
- внутрішньогалузевої торгівлі П. Ліндерта;
 - технологічного розриву М. Познера;
 - технологічного детермінізму (індустріального, постіндустріального розвитку, технологічних революцій Е. Тоффлера і т.д);
 - обкрадаючого зростання Дж. Бхагваті і Х. Джонсона та ін.;
- 4) геоекономічні та геополітичні:
 - «автаркії великих просторів Ф. Ліста»;
 - «єдиного світу» Д. Ф. Кеннана;
 - «зон життєвих інтересів» С. Коена;
 - світ-системна теорія (Ф. Бродель, Е. Валлерстайн);
 - циклів світової кон'юнктури М. Кондратьєва – Е. Валлерстайна;
 - економізації геополітики П. Тейлора;
 - глобального моделювання, наприклад, моделі Римського клубу;
 - глобалізації («Північ – Південь») і т.д.

1.1.3 Етапи розвитку МЄВ

Визначення етапів розвитку МЄВ має певні загальноісторичні підстави – події та періоди, що призвели до нової якості зовнішньоекономічних відносин і виникнення принципових змін у розстановці сил на світовій арені.

І етап пов'язаний з початком панування відтворювального господарства, майнової нерівності та розповсюдження зовнішнього обміну родів і племен. IV тис. до н. е. – виникнення перших стародавніх держав, поширення східного і античного рабовласництва, підвищення ролі міждержавних зв'язків і транскордонних шляхів у системі зовнішніх відносин. V ст. н. е. – падіння Західної Римської імперії (476 р.) та античного рабовласництва, що майже на тисячоліття змістило Європу з перших місць зовнішньоекономічного впливу.

Кінець XV ст. – початок великих географічних відкриттів, віддалених колоніальних захоплень, формування світового ринку на чолі з європейськими державами. Середина і кінець XVII ст. пов'язані з встановленням Вестфальської системи, початком домінування політичних і дипломатичних засад МЄВ, а також англійською революцією як політичною

передумовою промислового перевороту і майбутньої першості Англії у світогосподарських процесах. Межа XIX–XX ст. – електротехнічна революція і перехід від капіталізму вільної конкуренції до монополістичної стадії, що завершило формування світового господарства, перерозподілило сили провідних держав і встановило провідні позиції США, зокрема, у зовнішньоекономічній сфері.

Перша та Друга Світові війни сприяли новому перерозподілу зовнішньоекономічних і зовнішньополітичних сил, викликали протистояння двох світових систем і водночас прискорили НТР, крах колоніальної системи та процеси міжнародної економічної інтеграції. Розпад СРСР у 1991 р. і виникнення незалежних держав, зокрема України, став своєрідним політико-економічним рубіконом, подолання якого підкреслило провідний характер глобалізаційних процесів.

Сучасний IV етап розвитку міжнародних економічних відносин і формування постглобального світу ми спостерігаємо зараз.

Етапи та підетапи розвитку МЄВ узагальнено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1 – Етапи розвитку міжнародних економічних відносин

Етап	Підетапи	Тривалість	Підсумки
I	Первісний	VIII–IV тис. до н. е.	Зовнішні обмінні зв'язки
	Стародавній	IV тис. до н. е. – V ст.	Міждержавні відносини і транскордонні шляхи
	Доколоніальний	V – середина XV ст.	
II	Колоніальний	Кінець XV – середина XVIII ст.	Формування світового ринку
	Індустріальний	Кінець XVIII – початок XX ст.	Формування світового господарства
III	Воєнний та міжвоєнний	1914–1945	Формування біполярного світу
	Післявоєнний	1945 – межа 80–90-х років XX ст.	Формування глобальної економіки
IV	Глобалізація	90-ті роки XX ст. – наш час	Формування постглобального світу

Тема 1.2 Міжнародні економічні відносини стародавнього світу і доколоніальної пори

1.2.1 Зовнішня господарська діяльність у первісну пору

Первісне суспільство утотожнюють найчастіше з кам'яним віком, визначаючи такі основні періоди:

- палеоліт: 3 млн років – 12 тис. років до н. е.;
- мезоліт: 12–10 тис. років до н. е.;
- неоліт: 10–6 тис. років до н. е.;
- енеоліт (міднокам'яний): 6–4 тис. років до н. е.

Характерними рисами первісного господарства були:

- використання примітивних знарядь праці;
- існування первісного стада, роду, племені та союзу племен як господарських одиниць;
- перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства;
- колективна власність територіальної та сусідської громад основними засобами виробництва;
- колективна праця;
- зрівнювальний розподіл благ.

В епоху неоліту відбувся *перший (землеробство і скотарство), а енеоліту – другий (сільське господарство і ремісництво) поділи праці*, що сприяло зростанню продуктивних сил, отриманню надлишкового продукту, поширенню і розмаїттю транспортних засобів і обміну, майновій нерівності.

Неолітична й етнополітична революції спричинили значний природний приріст громад, зростаюче освоєння нових територій, поширення міжродових і міжплеменних, тобто зовнішніх господарських зв'язків. Мідна та бронзова доба поглибили спеціалізацію видобуванням руди та виготовленням металевих виробів. Поширилися територіальна і предметна структура обміну.

Різні родові та племенні спільноти, стикаючись між собою, були змушені формувати деякі правила спілкування. Ці певні правила, закріплені в звичаях, і регламентували перші «міжнародні» відносини. Люди здійснювали натуральний обмін, здійснювали набіги, вели війни і відправляли один до одного своїх представників. Представники груп спілкувалися і влаштовували спільні заходи. Ними могли бути міжплеменні збори з нагоди вдалого полювання, шлюбних урочистостей, проведення обрядів емансипації. Мабуть, подібні зібрання і лежали в основі зовнішніх відносин.

На межі IV–III тис. до н. е. формуються стародавні цивілізації міжріччя Євфрату та Тигру, Єгипетська, Протоіндійська, Давньокитайська, а 2 тисячоліття до н. е. – басейну Егейського моря, а також перші держави.

1.2.2 Зовнішні господарські зв'язки держав стародавнього світу

Стародавня епоха триває від середини IV тисячоліття до н.е. до V століття н. е. і завершується падінням Західної Римської імперії (476 р.).

Розрізняють два типи цивілізацій стародавнього світу:

- 1) східні – Шумерська, Єгипетська, Протоіндійська, Давньокитайська;
- 2) античні (Стародавня Греція та Рим).

Спільні характеристики обох типів:

- господарські відносини ґрунтувалися на засадах позаекономічного примусу і мали переважно рабовласницький характер;
- розмаїття природних умов і релігійного підґрунтя свідомості в різних цивілізаціях суттєво визначало характер суспільства, його відмінності;
- це були аграрні цивілізації, ремісництво відіграло допоміжну роль.

Особливості давньосхідного і античного господарювання:

- раби на Сході не були головною продуктивною силою, їхня питома вага в суспільстві була невеликою; у розвинутому античному господарстві раби – головна продуктивна сила;
- основним продуктивним осередком на Сході була громада, а селяни та ремісники громади – головною продуктивною силою; антична громада була колективом рабовласників, об'єднаних військовою службою для захоплення рабів, праця вільних працівників відіграла другорядну роль;
- форма виробничих відносин на Сході – патріархальне (м'яке) рабство, що описує термін «азійський спосіб виробництва», а в античних державах – класичне.

Інша особливість полягала в тому, що в економічному розвитку Східних цивілізацій зовнішня торгівля відіграла допоміжну роль, у той час як в античних цивілізаціях зовнішня торгівля відіграла вирішальну роль у розвитку суспільства, значна частина засобів існування забезпечувалася через імпорт. Особливо це було характерно для грецьких полісів: у грецьких полісах домінувало промислове виробництво, тому імпорт сільськогосподарської продукції мав вирішальне значення.

Для міжнародних відносин на Стародавньому Сході було характерно:

- сприйняття закріплених у звичаях і договорах норм міжплеменного права;
- розгляд звичаю як основного джерела міжнародного права;
- регіоналізм міждержавних відносин;
- сильний вплив релігійних норм;
- стихійність і відсутність інституціалізованості відносин;
- як основні суб'єкти міжнародних відносин виступали не стільки держави, скільки їхні правителі.

Для міжнародних відносин Стародавньої Греції характерно:

- сприйняття норм міжплеменного права, закріплених у звичаях і договорах, а також часткова опора на норми, запозичені на Стародавньому Сході;
- регіоналізм міждержавних відносин;
- виділення зовнішньої політики в самостійну сферу;
- зачатки інституціалізованості відносин;
- як основні суб'єкти міжнародних відносин виступали як окремі правителі, так і держави-поліси.

Характерними рисами міжнародних відносин Стародавнього Риму були:

- сприйняття закріплених у звичаях і договорах норм міжплеменного права, а також часткова опора на норми, запозичені на Стародавньому Сході і в Стародавній Греції;

- як основа міжнародних відносин виступає розвинене «право народів»;

- відносно високий рівень інституціалізованості сфери міжнародних відносин;

- виділення різних рівнів міжнародних зв'язків: правителі, держави, корпорації, сім'ї.

Провідною формою міждержавних економічних зв'язків у стародавніх цивілізаціях була зовнішня торгівля двох типів:

- експортно-імпортна;

- транзитна (фінікійська) з вимогою до купця, що везе транзитом свій товар, частково продати його всередині певної країни або купівля заради перепродажу з метою отримання прибутку на різниці цін.

Поряд із аграрним виробництвом зовнішня торгівля була системоутворювальним чинником. У стародавні часи поширюється торгівля, опосередкована міждержавними угодами (так звана договірна торгівля). Найдавнішою міжнародною угодою вважається договір, укладений між очільниками месопотамських міст Умма і Лагаш близько 3100 р. до н. е. У договорі було вказано державний кордон, а також розглядалася можливість арбітражного суду в разі виникнення будь-яких суперечок, насамперед, торговельних. Найстаріша система договорів найбільше поширилася в Хетській державі (територія сучасної Туреччини).

Як внутрішня так і зовнішня торгівля повністю контролювалася державою, до того ж контроль поширювався і на зарубіжні території. У віддалених регіонах держава зазвичай мала свої представництва у вигляді факторій. Фактично це перші торговельні представництва, що, з одного боку, регулювали торговельні відносини між державами, а з іншого – забезпечували безперервність таких відносин.

За стародавніх часів був поширений рух товарів і предметів послуг поза сферою торгівлі. До такого типу руху товарів відноситься обмін дарунками. Особливо ця форма була поширена в Стародавньому Китаї і в інших Східних цивілізаціях, у меншій мірі – в античних цивілізаціях. Справа в тому, що досить значна частина територій південних морів почувала себе залежною від Китаю, і щоб задобрити імператора, до імперії надсилалися дарунки. Вони носили рекламний характер – в якості дарунків подавалося найкраще, що може експортувати певна країна. Отримавши дарунок, китайські імператори надсилали дарунки у відповідь, інколи навіть більш дорогі.

Позаторговельний «обмін» був результатом військових дій. Мається на увазі елементарне загарбання матеріальних цінностей захопленої території, держави, народу. Для деяких цивілізацій позаторговельною формою обміну було щорічне стягнення данини з підлеглих територій. Цей тип

позаторговельного обміну був особливо поширений у войовничих античних цивілізаціях, які були зорієнтовані на приєднання до себе все нових і нових земель.

Розвиток міжнародної торгівлі як основної форми прояву МЕВ за стародавніх часів супроводжувався:

- стабілізацією торговельних стосунків між державами і цивілізаціями;
- стійкістю і систематичністю обміну продуктами, цінностями, сировиною і т.д.;
- розширенням товарної структури міждержавної торгівлі;
- переважанням зовнішньої торгівлі над внутрішньою, особливо для античних цивілізацій (а десь в III–II століттях до н. е. більшого значення зовнішня торгівля набуває і для Східних цивілізацій).

Говорячи про товарну структуру, ми можемо сказати, що вона розширилася завдяки такому специфічному товару, як жива робоча сила. Мова йде про перші ознаки міграції робочої сили (насильницька міграція).

За стародавніх часів утверджується державна регламентація господарського життя в цілому і міжнародної торгівлі зокрема. Державницький вплив на зовнішню торгівлю здійснювався через інститут «тамкару».

Тамкару – це службова особа або торговельний агент палацу чи храму. Тамкару зазвичай були наділені відповідними повноваженнями: контролювати зовнішню торгівлю, виконувати функції митаря, а також обов'язки збирача натуральних податей і контролера за грошовими надходженнями (пізніше) на користь палацу чи храму. Тамкару не просто залежав безпосередньо від правителя відповідного рівня – він був представником цього правителя як носія ознак державності. Інститут тамкару був поширений в Шумері, Вавілонії, Ассирії. Через цей інститут правителі тримали в своїх руках розподіл засобів експорту-імпорту, захист торгових караванів і окремих купців, заступництво (зокрема і правове, юридичне) по відношенню до власних купців на територіях і в країнах, з якими підтримувалися сталі зв'язки (нерідко правителями купцям надавався статус недоторканості, близький до дипломатичного).

Поширеним у Стародавні часи був інститут кару (переважно в Західній Азії). Кару – це община факторій, об'єднання, яке виступало посередником у міждержавному обміні, але статус його був значно вищий, ніж факторій (які теж були посередниками в міждержавній торгівлі). На відміну від факторій, які повністю залежали від держави, кару мали власний статут і регулювали свої відносини з торговельними сторонами, спираючись на цей юридичний статут. Кару були менш залежними від правителя, а відтак і від держави. Часто їхня діяльність не підлягала контролю з боку держави. Нерідко кару об'єднували купців певної країни чи даної території і характером їх взаємовідносин в межах кару була взаємопідтримка і взаємодопомога.

Особливо високого значення набули кару, коли стали практикувати взаємне приватне кредитування (взаємне кредитування спрямовувалося

переважно на погашення внутрішніх платежів, тому можна говорити про його схожість на торговельний кредит).

У більш пізні часи (II–I тисячоліття до н. е.) помітною стає спеціалізація в міжнародній торгівлі, зокрем і серед купецтва. Наприклад, існували групи купців, які спеціалізувалися на оптовій торгівлі, продавці в кредит, фрахтівники. Вирізнялася така спеціалізація, як агенти і контролери торгових домів, скарбники торговельних домів і т.і.

Можна зробити висновок, що міжнародна торгівля в стародавні часи піднімається на доволі високий рівень. Розвитку міждержавної торгівлі сприяли процеси, пов'язані з колонізацією земель. Мається на увазі не пряме підпорядкування земель тому чи іншому правителю. Завойовуючи нові території, імперія зазвичай залишала за цими землями доволі високий рівень автономії. Звичайно, залишався намісник, представник імперії, але він не мав абсолютної влади. Його влада стосувалася податків, військової справи і т.д. Проте щодо господарювання, до організації експортно-імпорتنих відносин, завойовані території залишали за собою автономію і продовжували займатися зовнішньою торгівлею. Крім того, підпорядкувавши нові території, імперія (напр. Римська) продовжувала підтримувати з ними активні торговельні відносини, розділяючи торгівлю на два види – усередині імперії та зовнішню.

Історія розділяє кілька хвиль колонізації земель в епоху стародавніх часів.

1. Фінікійська колонізація (II–I тисячоліття до н. е.) – пов'язана з підкоренням Фінікією територій басейну Середземного моря. Фінікійці сприяли створенню на підкорених територіях торговельних центрів. Зокрема, відомий Карфаген якраз і виник як один із великих центрів колоніальної торгівлі, який через певний час став самостійно і навіть незалежно від Римської Імперії здійснювати зовнішньоторговельні зв'язки.

Головний наслідок – розширення зовнішньої господарських зв'язків, розширення територій зовнішньої торгівлі.

2. Велика грецька колонізація (VII–IV століття до н. е.) – йшла в кількох напрямках:

а) західний напрямок (найбільш потужний) – поширював володіння Стародавньої Греції на Італію і Сицилію, острови Сардинію і Корсику, південне узбережжя Іспанії. У результаті цієї колонізації було створено цілу низку міст, які тривалий час залишалися великими центрами світової торгівлі (Сіракузи);

б) південно-східний напрямок – пов'язаний з підкоренням територій фракійського узбережжя Егейського моря, причорноморських територій. Супроводжувався створенням великих полісів – міст-держав як центрів міжнародної торгівлі: Візантія, Халкетон, Одесос, Аполонія Понтійська;

в) південно-західний напрямок – основна мета його – створення поселень військового спрямування. З цим напрямком пов'язане розширення територій Греції завдяки землям Середземномор'я.

Із періодом Великої грецької колонізації пов'язуються і походи Олександра Македонського, який за 20 років розширив простори імперії до

таких розмірів, яких не досягав ніхто ні до ні після нього, створив близько 20 полісів, які отримали назви Олександрія.

Значення Великої грецької колонізації земель полягало в тому, що, по-перше, у систему господарських і торгівельних зв'язків були залучені нові землі, і навіть племена скіфів, які значно відставали за рівнем розвитку від Греції. По-друге, периферія, яку завойовувала Греція, отримувала доступ до нових товарів, а Греція, зі свого боку, отримала доступ до сировини. По-третє, колонізація західних земель спричинила значне збільшення обсягів зовнішньої торгівлі шляхом збільшення обміну між метрополіями і колоніально залежними територіями.

Загалом, Велика грецька колонізація стала постійним і могутнім фактором економічного розвитку Стародавніх часів.

Головна особливість і головна відмінність обміну в доісторичні часи від міждержавної торгівлі в Стародавні часи полягає в тому, що за стародавніх часів обмін опосередковується грошовими відносинами, а відтак остаточно перетворюється у власне торгівлю, яка стає постійною сталою формою міжнародних економічних відносин. Гроші за стародавніх часів виникають одночасно в кількох країнах (територіях) світу. Одним із перших проявів були гроші в грецьких полісах, а також в Малоазійській державі – Лідії. Першою великою державою, яка запровадила єдиний металевий грошовий знак як всередині країни, так і за її межами, біла Персія. Це був «золотий дарик» – грошова одиниця, названа на честь царя Дарія I, який її запровадив. Потім поширюються грошові одиниці в Греції, Південній Італії, Сицилії.

У системі міжнародної торгівлі поширеними були срібні статери Коринфа. У районі басейну Егейського моря були поширені афінські тетрадрахми. Крім того, використовувалася така грошова одиниця, як Ефбейський талан срібла.

1.2.3 Особливості зовнішньоекономічних відносин доколоніальної пори (V–XV ст.)

1.2.3.1. Особливості феодальної епохи

Феодальні відносини ми будемо розглядати з урахуванням регіональних особливостей. Мова йде про те, що своїми рисами характеризувалася феодальна епоха в Європі, дещо своєрідною вона була в країнах Сходу, землях Київської Русі, Московського князівства (потім царства, потім – централізованої держави). Маючи цілу низку загальних характеристик, вони мають і власні особливості.

Феодальні відносини на території Західної Європи

Узагалі, для становлення феодальної епохи характерно те, що її виникнення пов'язано з певним занепадом продуктивних сил і виробничих відносин, порівняно з рабовласництвом. У перехідний період втрачають своє значення міста, господарювання переміщається в сільську місцевість. Основним інструментом взаємодії між феодалами і кріпаками (у широкому розумінні) були відносини земельної ренти. Господарювання характеризується переважанням натурального господарства.

Джерелом формування предметної структури зовнішньої торгівлі на перших етапах феодалізму була земельна рента. Феодали, одержуючи ренту у вигляді натурі (а вона носила найрізноманітніший характер), надлишки, які не вдовольняли потреби феодала, використовували для продажу.

Саме в цьому регіоні, у межах сучасної Західної Європи, феодальні відносини пройшли три етапи:

1. Період раннього феодалізму (V–IX століття н. е.) – це, фактично, період формування феодального ладу. У цей період у Західній Європі створюються великі феодальні землеволодіння, відбувається поступове закріпачення феодалами вільних селян, общинників і колонів, утверджуються відносини земельної ренти. Період раннього феодалізму характеризується натуральним характером господарювання.

2. Період розвиненого феодалізму (X–XV століття) – інша назва – період розквіту Середньовіччя, у культурі він знайшов визначення як період Ренесансу. Ознаками цього періоду були: повний розвиток феодального виробництва на селі, новий етап у розвитку середньовічних міст, відновлення і поширення цехового ремесла, активізація торгівлі. У цей період формуються великі централізовані феодальні держави.

3. Період пізнього феодалізму (XV–XVIII століття) – характеризується як занепад економіки Середньовіччя, поступове виникнення передумов індустріальної цивілізації. В цілому, не дивлячись на занепад феодалізму, цей період пов'язаний з виникненням перших галузей промисловості, поживаленням торгівлі, суспільного життя та темпів розвитку суспільств і держав на фоні занепаду однієї формації та виникнення іншої. В цей період відбуваються Великі географічні відкриття, виникають передумови формування світового ринку і світового господарства.

1.2.3.2. Розвиток міст як центрів ремесла і торгівлі

На другому і на третьому етапах розвитку феодалізму відбуваються суттєві зміни і зрушення в системі МЄВ. Саме в період розквіту феодалізму відбувається остаточне відокремлення ремесла від сільського господарства. У такий спосіб поглиблюється, уже на новому рівні, спеціалізація виробництва. Утверджуються (відновлюються) старі і виникають нові міста як центри ремесла і торгівлі, і що особливо важливо, – як центри товарного виробництва.

Нового змісту набирає торгівля. За феодалізму формується такий суспільний прошарок як купецтво (в Європі формується на основі об'єднань, що утворилися на останніх етапах рабовласництва) Торговля стає єдиною сферою діяльності купців, і вже в цей період формується головний інтерес купецтва в одержанні прибутку. Поширеним стає об'єднання купців у гільдії, хоча їхні функції ті ж самі – захист корпоративних інтересів.

Типовою формою феодальної торгівлі стають ярмарки. Із поширенням ярмарок формується і так зване ярмаркове право. Частиною ярмаркового права була власна система судочинства, яка створювала для купців пільгові умови міжнародної торгівлі. Купець, що потрапляв на ярмарок, брався під захист ярмарковим керівництвом, якщо він не сплатив свої борги. На час

участі в ярмарку купці захищалися від переслідувань у суді. Найбільшого поширення ярмарки набирають у Франції, Італії, Англії. Особливість ярмаркової торгівлі у Франції полягає в тому, що ярмарки були там епізодичні і сезонні, у деяких північних містах існували постійні ярмарки.

Західноєвропейські країни підтримували контакти зі Сходом. Торгівля їх мала назву Левантійської торгівлі і здійснювалась значною мірою через Великий шовковий шлях. Левантійська торгівля мала транзитний, посередницький характер, і саме він призвів до занепаду торгівлі на Великому шовковому шляху, оскільки посередниками намагалися виступати купці з Туреччини, інших арабських країн, які диктували і свої ціни і порядок торгів.

Західноєвропейські міста вели торгівлю в межах так званого Ганзейського союзу. Це було велике об'єднання, які представляли міста в басейні Північного і Балтійського морів. За умовами Ганзейського союзу, для купців створювалися в країнах, де вони торгували, торговельні факторії, купцям надавалися різні привілеї, була організована охорона торгових експедицій. Ганзейський союз відстоював інтереси купців перед засиллям феодалів. Суттєву роль у міжнародній торгівлі середньовіччя відігравали торговельні шляхи.

1.2.3.3. Головні торговельні шляхи середньовіччя

Найбільшого економічного успіху досягли держави, що встановили нові торгові шляхи, виконуючи роль монопольних посередників між Сходом і Заходом. Разом із тим торгове суперництво між державами дуже часто супроводжувалося озброєними зіткненнями і багаторічними війнам, ініційованими волевиявленнями еліти суспільства, закріпленими державними рішеннями. У цей період світової історії особливого успіху досягли італійські міста-республіки і союз північних німецьких міст (Ганза), що монопольно здійснювали роль посередників у міжнародній торгівлі і проводили колоніальну політику із застосуванням деяких заходів протекціонізму.

Переміщення торгових шляхів у XVI ст. в Атлантику визначило падіння торгової могутності Венеції і ганзейських міст як посередників у світовій торгівлі.

Надзвичайно важливим геополітичним фактором для всіх давніх світових цивілізацій були моря та річки. Вони визначали як напрямки міграції й заселення, так і завоювання й колонізації, часто були межею й кордоном. Море, річка, вододіл (волок, канал, перевал) мали особливо важливе значення в розвитку як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Трансєвропейські річкові шляхи мали надзвичайно велике значення для розвитку державотворчих і градостворчих процесів.

Якщо вести мову про українські території, то більшість соляних, бурштинових, мідних, олов'яних, шовкових торгових шляхів були транскарпатськими — у Карпатському регіоні всі ці шляхи об'єднувалися в одну транскарпатську систему.

Великий шовковий шлях — це найвідоміший торговельний маршрут старожитності, що виникнув у перші сторіччя нашої ери. Ним товари з Китаю

потрапляли до Східної та Західної Європи, Близького Сходу, Північної Африки.

Бурштиновий шлях — європейський торговий шлях, пов'язаний з торгівлею і транспортуванням бурштину. Перед створенням римського контролю над такими областями, як Паннонія, бурштиновий шлях був практично єдиним маршрутом для тривалої дистанційної торгівлі.

Поселення, розташовані вздовж Бурштинового шляху почали неухильно зростати протягом I століття нашої ери, незважаючи на пересування військ Тита Флавія Веспасіана та його сина Тита Флавія Домициана.

Із III століття річки Дунаю стали головними артеріями торгівлі, затьмарюючи Бурштиновий шлях та інші комерційні маршрути. Це спонукає до появи дунайських фортець, розташованих уздовж Бурштинового шляху. Тривала боротьба між римлянами і варварами надалі накладає свій відбиток на міста вздовж Бурштинового шляху.

Вузкість внутрішнього ринку, численні перешкоди на шляху переміщення товарів територією країни робили більш привабливою зовнішню торгівлю. Вона теж була пов'язана з великими труднощами, проте обіцяла значні прибутки, бо доставлялися товари, яким у певній країні не було замінників.

У середні віки склалася низка стійких напрямків зовнішньої торгівлі, які сполучали сухопутні та морські перевезення. Північний торговий шлях проходив морями, що омивали Європу з півночі, і з'єднував Східну і Західну Європу. З Англії і Німеччини везли тканини, вовну, залізні вироби. У зворотному напрямку з Скандинавії та Росії — рибу, зерно, деревину, хутра. Потім товари по Рейну спрямовувалися на південь Європи, а відтіля везли сукна, вина, прянощі. У Східній Європі той самий рух товарів з півночі на південь і навпаки здійснювався торговим шляхом «з варягів у греки», який проходив із Скандинавії через східнослов'янські землі у Візантію.

Торгівля північним шляхом була монополізована торговим союзом міст — **Ганзою**, до якого, у різний час, входило від 60 до 170 європейських міст.

Ганза добивалася безмитної торгівлі для своїх купців, мала факторії і торгові дома, утримувала військо, що охороняло переміщення торгових караванів.

Південний торговий шлях проходив Середземномор'єм і зв'язував Західну Європу з країнами Сходу. З Індії та Китаю товари потрапляли у країни Близького Сходу по Великому шовковому шляху, який склався ще у стародавні часи. Звідси арабські купці доставляли їх у Європу через посередництво генуезців та венеціанців, які монополізували морську торгівлю у цьому регіоні. Відгалуженням Великого шовкового шляху був шлях у Середню Азію, Ферганську долину, звідти товари везлись у Візантію і на Русь. Головним предметом експорту були китайські шовкові тканини, які спеціально виготовлялися для експорту і високо цінувалися в Європі, а також предмети розкоші та прянощі. З Європи везли сукна, залізні вироби, але для

європейців торговельний баланс був від'ємним і постійний дефіцит призводив до відтоку золота, якого і так було не багато.

Розвиток торгівлі потребував стабільних засобів грошового обігу. Складність була у тому, що численні держави самі карбували свої монети, що суттєво розрізнялися кількістю дорогоцінного металу. Необхідність їхнього порівняння породила професію міняйл, які стали попередниками спеціальних установ, що звалися **банками**. Банкіри не тільки обмінювали одні монети на інші, але видавали позички під відсотки. Лихварський відсоток був дуже високим, що пояснювалося, по-перше, перевищенням попиту на кредит над його пропозицією, по-друге, значним ризиком неповернення позики великими феодалами і королями. Позики часто давалися під заставу майна. Крупними лихварями були монастирі, духовно-рицарські ордени.

1.2.3.4 Система грошово-кредитних відносин

Розвиток грошових відносин за феодалізму характеризується тим, що, по-перше, він стає систематичним, тобто утверджується як фактор, що опосередковував торгівлю між державами. По-друге, значно підвищується роль торгового капіталу, власне він утверджується як економічна категорія і як економічне явище. Це важливо зазначити у зв'язку з тим, що пізніше, при переході до індустріальної цивілізації, торговий капітал стає джерелом первісного накопичення капіталу.

За феодалізму значного поширення і розвитку набирає лихварський капітал. Він поступово переростає в таку категорію, як позичковий капітал, і на цій основі вже за індустріальної цивілізації, формуються кредитні відносини як складова валютно-кредитних відносин.

За феодалізму в Західній Європі розвиток товарно-грошових відносин спричиняє утвердження банків та поширення кредитних банківських операцій. Хоча міняйли мають певний вплив, однак вони поступово зникають і їхні функції переходять до банків. У містах південної Італії, зокрема в Ломбардії, створюються спеціальні банківсько-кредитні компанії, які функціонують на умовах процентної ставки, і це явище в подальшому поширюється за межами Європи. Характерним було те, що процентна ставка була зависокою порівняно із сучасними державами з розвиненою економікою. Існують свідчення, що вона становила 15–20 %.

В Східних державах грошові відносини не досягли такого досконалого рівня, як на Заході, там цей процес відбувався дещо повільно.

До країн Сходу економічна теорія відносить Середньовічний Китай, імперію Великих Монголів (Середня та Центральна Азія), Бухарське ханство, країни арабського Сходу, Османську імперію.

Загальна характеристика полягає в тому, що розвиток феодальних відносин у країнах Сходу відбувається дещо пізніше, ніж у Західній Європі. Якщо в минулій темі ми позначали XV–XVI століття, то для країн Сходу пік розвитку феодальних відносин припадає на XIV–XVII століття. Значною мірою розвиток феодальних відносин у країнах Сходу йшов тим самим шляхом, що і на Заході: виробничі відносини ґрунтувалися на земельних відносинах, які спиралися на велике феодальне землеволодіння і на дрібне

господарство селян-виробників і селян-орендаторів. Таке ж значення, як і в Європі мали орендні відносини.

У той же час у кожній із зазначених були свої особливості і власні оригінальні ознаки зовнішньоторговельних відносин.

В усіх країнах зовнішня торгівля жорстко регулювалася державою, крім того, вона була функцією держави. Державна монополія поширювалася як на внутрішню, так і на зовнішню торгівлю. Розглянемо це на прикладі Середньовічного Китаю.

1.2.3.5. Середньовічний Китай

Схід був відомий європейцям ще з античних часів. Насамперед класичний Схід — Передня й Мала Азія, Єгипет, Месопотамія, Персія. У Середні століття із цими країнами склалися міцні економічні зв'язки, чому почасти сприяли Хрестові походи XI–XIV ст. На торгівлі зі Сходом виросла могутність міст середньовічної Італії, особливо Венеції та Генуї. Вони підтримували торговельні відносини навіть із Південною Азією й Далеким Сходом, але не прямо, а через посередників.

Світова торгівля, торгівля Заходу зі Сходом, у той час мала традиційний, посередницький характер. Виробники товарів, кінцевими споживачами яких були європейці, здебільшого не підозрювали, кому вони дістануться. Вони просто виставляли свою продукцію для продажу на ринку, де її здобували купці для перепродажу. Крім того купці, зазвичай обізнані про кон'юнктуру на сусідніх ринках, купували лише ті товари, які можна було збути там з вигодою для себе. Таким чином, східні товари, завезені в Європу, проходили через руки великої кількості посередників, якими найчастіше виступали арабські купці. Посередники й привласнювали левову частину торговельного прибутку. Щоб зрозуміти значення східної торгівлі для Європи, потрібно мати на увазі, що аж до початку XIX ст. країни Азії були економічно більш сильними, ніж Європа. Вони виробляли набагато більше ремісничої та сільськогосподарської продукції. Це й не могло бути інакше в епоху, коли у всіх галузях економіки безроздільно панувала ручна праця. Країни Азії, особливо такі, як Індія та Китай, за всіх часів відрізнялися від Європи більш численним населенням. Отже, вони були краще забезпечені таким коштовним економічним ресурсом, як робоча сила, і забезпечували більшу частину світового промислового (ремісничого) і сільськогосподарського виробництва.

На початку Нового часу Схід був найбільш багатою й населеною частиною світу. У 1500 р. у країнах Сходу (Азія й Північна Африка) проживало близько 288 млн осіб, або 68 % усього населення Землі. Аж до промислової революції в Європі на країни Сходу доводилося майже 77 % світового промислового (мануфактурно-ремісничого) виробництва.

Тут були найбільш родючі ґрунти, що давали порівняно високі врожаї. У монгольській Індії, наприклад, при Акбарові (1556–1605 рр.) середня врожайність пшениці становила 12,6 ц із гектара, ячменя — 13,1 ц, тоді як у країнах Західної Європи — 7–8 ц із гектара. У 1500 р. із 31 найбільш

великого міста світу з населенням понад 100 тис. жителів кожний 25-й перебував на Сході й тільки 4 – у Європі (2 – в Африці).

Китай вів торгівлю переважно з країнами і територіями Південних морів – це був головний, визначальний вектор зовнішньої торгівлі Китаю. Другий напрямок – торгівля через Великий Шовковий шлях.

Особливістю китайської торгівлі з територіями Південних морів є те, що вона була традиційною і розвивалася протягом століть.

Основні форми та принципи китайської торгівлі визначалися такими характеристиками:

1) існувало тісне взаємопереплетення офіційних дипломатичних відносин із зовнішньою торгівлею. Значною мірою дипломатичні служби як в Китаї, так і китайські в інших країнах Південних морів виконували функції торгівельних посередників і навіть функції купців;

2) своєрідною і найбільш поширеною формою зовнішньої торгівлі Китаю була доставка в Китай данини, а також надсилання подарунків.

Надсилання данини набувало форми обміну шляхом зворотнього надсилання дарунків. Оскільки у вигляді дарунків надсилалися ті товари, якими певна територія прагнула торгувати, обмін дарунками виконував певну інформативну і рекламну роль: висвітлював рівень розвитку продуктивних сил певної території і її потенційні можливості. Недоліком такого обміну дарунками є те, що він помітно гальмував розвиток грошових відносин;

3) характерною особливістю китайської зовнішньої торгівлі було те, що вона супроводжувалася жорстким митним режимом. Китайські митниці при переході кордону дипломатами, які везли з собою значні маси товару, а також купцями, на користь двору забирали у вигляді мита половину товарної маси;

4) інша характерна риса зовнішньої торгівлі Китаю – її централізований характер. Експорт / імпорт повністю регламентувався двором.

Ознакою державної монополії на зовнішню торгівлю була так звана торгівля забороненими товарами. Імператорський двір щорічно оголошував списки товарів, які заборонялися для експорту. Серед цих товарів постійно знаходився порох і хімічні складові, з яких він виготовлявся. Часто заборонявся вивіз готових шовкових тканин чи сировини. Майже постійно предметом заборони на експорт були книги (особливо історичного характеру).

У торгівлі зі своїми партнерами (переважно країнами південних морів) Китай застосовував принцип спеціалізації цих країн (а така спеціалізація визначалася Китаєм). Одні країни були постійними постачальниками цінної деревини, інші – постійними представниками певних сортів масел тощо.

На завершення зазначимо, що китайська зовнішня торгівля була однією з найбільш характерних форм організації і здійснення торгівлі країн Сходу, риси Китаю були притаманні й іншим країнам.

У цьому регіоні законодавцями в зовнішній торгівлі були Велика імперія монголів і Бухарське царство. Вони характеризуються як великі централізовані держави феодальної епохи, що досить високого рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Крім того, розвиток названих двох

категорій доповнювався високим рівнем мистецтва, і предмети мистецтва також виступали предметами торгівлі.

Зазначені країни досить активні торгівельні і політичні стосунки як з Китаєм, так і з країнами Західної Європи. Купці зазначених країн вели переважно посередницьку торгівлю (виступали як посередники на Великому шовковому шляху). Найбільш помітну посередницьку роль у XIV–XVI столітті відігравав нинішній Кабул. Посередництво полягало в тому, що товари надходили зі Сходу і Заходу, а перепродуючи ці товари одній чи іншій стороні, кабульські купці отримували прибутки.

Особливостями торгівельних стосунків цих держав із сусідніми, особливо арабським Сходом, було використання караванних шляхів. Верблюди були основною тяговою силою й інфраструктурною характеристикою феодалної торгівлі для цих держав.

Зовнішньоторговельні зв'язки імперії Великих моголів і Бухарського ханства поширювалися на Індію, Персію, Китай, через Західноєвропейські країни до Російської держави.

У посередницькій торгівлі значним попитом користувалися тонкі тканини із Індії, шовк із Китаю, товари сировинного походження (особливо тваринницького), сільського господарства, прянощі й інші екзотичні товари, якими були багаті ці країни.

На відміну від Китаю у державах Середньої і Центральної Азії грошові відносини були на більш високому рівні, гроші опосередковували торгівлю постійно. Оскільки домінуючою була посередницька торгівля, у побуті були гроші різних країн.

Помітними конкурентами купцям Середньої і Центральної Азії виступали купці Аравійського півострова, і часто останні посідали солідніші позиції.

Торгівля Аравійського півострова помітно впливала на торгівлю між Східними цивілізаціями, і особливо на зв'язки Схід-Захід.

Аравійський півострів також вів посередницьку торгівлю, і цим визначалися напрямки торгівлі, грошові відносини тощо. Для цього регіону також була притаманна караванна торгівля.

Помітною була роль міст як центрів посередницької торгівлі, зокрема, прославлене місто Мекка, Гебук. У XVI столітті майже всі держави Аравійського півострова завдяки війнам були включені до складу Османської імперії.

Ступінь підкорення був такий саме, як і за часів грецької колонізації, що характеризувалася певною ліберальністю зв'язків і автономією підкорених територій. І в Османській імперії, незважаючи на значний централізм, підкорені території також мали певний суверенітет, який поширювався на здійснення зовнішньої торгівлі.

Османській імперії був характерний суворий контроль за всіма видами економічної діяльності. Держава в Османській імперії тримала в своїх руках, як і в інших державах, внутрішню і зовнішню торгівлю. Під повним контролем держави знаходилось ремесло (це, напевно, і є особливістю

Османської імперії). Державою визначалося: кількість крамниць на кожному ринку, кількість і якість товарів, ціни на товари (як внутрішнього виготовлення, так і на транзитні). Така жорстка регламентація всіх економічних процесів доповнювалася державними податками, а також місцевими феодалними поборами.

Зазвичай, це стримувало розвиток торгівлі як внутрішньої, так і зовнішньої, а також таких процесів, як спеціалізація і суспільний поділ праці (а в той час вже можна говорити про існування міжнародного поділу праці; прикладом може бути спеціалізація зовнішньої торгівлі Китаю).

Незважаючи на сильну державну регламентацію, арабські купці вели себе активно у відносинах з купцями інших країн, зокрема Західної Європи. У період існування Османської імперії купці повністю визначали торгівлю Захід-Схід. Це призводило до того, що всі товари осідали в містах Аравійського півострова, арабські купці диктували ціни, вигідні їм. Це призвело до того, що Великий торговий шлях втратив своє значення для Заходу (особливо це стає помітно після відкриття морського шляху до Індії).

Розвиток торгівельних зв'язків Османської імперії мав специфічні особливості, серед яких головне місце належало:

- обумовленості економічних відносин сильною централізованою владою;
- беззастережне втручання держави в усі сфери економіки;
- регламентація політичного та економічного життя ісламом (державно-релігійна регламентація життя в Османській імперії ісламом мала всеосяжний характер. Від цієї регламентованості бере свій початок сучасний тоталітаризм, що існує на Близькому Сході).

Тема 1.3 Міжнародні економічні відносини колоніальної пори та індустріальної епохи

1.3.1 МЕВ періоду формування світового ринку і колоніальної системи (межа XV–XVI – перша половина XVIII ст.)

Головними економічними та соціально-політичними подіями і процесами періоду становлення світового ринку були:

- великі географічні відкриття і формування колоніальної системи;
- укріплення національних держав, Вестфальський мир і Вестфальська система;

- реформація і контрреформація в Європі;
- епоха Відродження (Ренесанс);
- революції в Нідерландах і Англії.

Передумови великих географічних відкриттів:

- прогрес продуктивних сил (ремісництва, мануфактурного виробництва, агрокультура, каравели);

- поширення християнства;

- утворення абсолютних монархій Іспанії, Португалії, Англії, Франції;

- утворення Османської імперії та втрата суходольного короткого шляху до Азії та Африки;

- поширення конкуренції, розширення володінь і пошук ресурсів (дорогоцінних металів, прянощів, рабів, інших товарів), бажання позбавитися посередників з ісламських країн та Північної Італії.

Наслідки великих географічних відкриттів:

1. Переміщення торгових шляхів в океани – Атлантичний, Індійський та Тихий.

2. Значне розширення сфери світової торгівлі. Якщо до 1400 року європейцям було відомо 50 з 510 млн км² земної поверхні, то 1500 року обстежена площа досягла 110 млн км², а до 1600 року – 310 млн км². Обсяг торгівлі значно збільшився. Якщо венеціанці щорічно доставляли в Європу понад 200 т перцю, то відразу після відкриття морського шляху до Індії в Лісабон стали привозити до 7000 т прянощів.

3. Утворення колоніальних систем Іспанії, Португалії, Нідерландів, Франції, Англії. Європа стала локомотивом світового економічного прогресу.

4. Насичення метрополій дорогоцінними металами, каміннями, прянощами та іншим багатствами, а також доходами від піратства і работоргівлі. Торговельне освоєння нових земель спричинило включення в світовий товарообіг продуктів, раніше не відомих європейцям – тютюну, какао, кави, чаю, рису і особливо цукру.

5. Революція цін, коли з припливом золота і срібла з колоній, а також виробничих ресурсів суттєво зросли ціни, що прискорило розвиток внутрішнього ринку і мануфактур з подальшим поширенням зовнішньоекономічної експансії.

6. Нові форми організації зовнішньоторговельної діяльності з розширенням географії торгівлі, появою безлічі нових товарів, розширенням мануфактурного виробництва в Європі з'явилися постійно діючі товарні біржі.

7. Утворення перших міжнародних компаній того часу: англійських – Ост-Індської, Південних морів, Турецько-Левантійської Африканської, Ост-Зейської, нідерландських Ост-Індської та Вест-Індської, французької – Східних Індій та ін. Англійську Ост-Індську компанію, яку було створено 1 600 року, вважають першою в історії транснаціональною компанією.

8. Прискорення процесів первісного нагромадження капіталів і зрушень у соціальній структурі, насамперед, європейського суспільства.

9. Утворення меркантилізму – першої наукової школи політичної економії, з якою тісно пов'язані дослідження багатьох зовнішньоекономічних явищ і процесів: режимів міжнародної торгівлі, торговельного і платіжного балансів, міжнародних розрахунків і кредитування та ін.

Реформація XVI–XVII ст. і критичний дух епохи Відродження стали каталізаторами суспільних змін в європейських країнах. Підсумки колонізації підкреслили переваги протестантських країн, насамперед, Нідерландів та Англії над католицькими Іспанією та Португалією. Релігійні війни і процеси контрреформації спровокували масову міграцію до Північної Америки та інших регіонів світу, що зробило вагомий зовнішньоекономічний внесок у становлення колоніальних імперій.

Руйнівна Тридцятирічна війна 1618–1648 рр. завершилася підписанням Вестфальського миру і створенням Вестфальської системи, яка заклала основи сучасного світового порядку — поділу світу на національні держави, появу принципів міжнародного права і дипломатії, пов'язаних з цим. Саме Вестфальська система заклала основи сучасної Європи і забезпечила суверенітет держав на власних територіях, ставши своєрідною точкою відліку для сучасної системи міжнародних відносин.

Велику роль для соціально-політичного забезпечення становлення світового ринку зіграли Нідерландська (середина XVI ст.) та Англійська (середина XVII ст.) революції. Вони сприяли економічному і технологічному лідерству цих країн, розширенню обох колоніальних імперій та подальшим процесам розвитку міжнародних економічних відносин.

Зазначимо, насамперед, що в процесі становлення індустріальної цивілізації відбувається закріплення зв'язків між національними економіками. Особливість такого закріплення, на думку фахівців, полягає в тому, що зв'язки між державами, між національними економіками, перш за все найбільш розвиненими, набуває більш усталеного характеру. У цей же час у структурі світового ринку формується ціла низка ринків, як складових частин, які не були притаманні попередній цивілізації. Зокрема, визначаються і утверджуються товарні ринки (ринок зерна, ринок металів як чорних, так і кольорових, ринок тканин, тощо). Формується і утверджується ринок позичкових капіталів, і передусім кредитний ринок. Виникає валютний ринок. Завершується формування міжнародного ринку праці.

Отже, світовий ринок поступово формується як певна міжнародна, а тепер навіть можна сказати і світова система, що має власну структуру.

Основною передумовою формування світового ринку був міжнародний поділ праці. Він визначається як спеціалізація (відносно стійка) країн світу на виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку.

Наприкінці XIX століття і певним чином на початку XX століття переважає міжгалузева предметна спеціалізація як основа міжнародного поділу праці.

1.3.2 МЕВ періоду промислових революцій, індустріалізації та формування світового господарства (друга половина XVIII – межа XIX–XX ст.)

1.3.2.1. Промислова революція

Промисловий переворот – це перехід від мануфактури з її ручною працею до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Промисловий переворот змінив економічну географію Англії. Виникли нові промислові райони, які спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів і продуктів. Значно зросли обсяги промислового виробництва. На середину XIX ст. Англія перетворилася у «майстерню» світу, виробляючи близько половини світової промислової продукції, і зайняла виняткове становище у світовому господарстві й міжнародній політиці.

Промислово-торговій гегемонії Англії сприяла економічна політика держави. До 1840-х років, коли індустріалізація ще не була завершена, в Англії панували високі митні збори на іноземні товари. Коли ж англійська промисловість наскільки зміцніла, що перестала боятися іноземної конкуренції, буржуазія проголосила необмежену свободу торгівлі — так зване фрітрейдерство (від free trade — вільна торгівля). Це забезпечувало Англії як вільний збут за кордоном своїх товарів, так і дешеву імпортовану сировину та продовольство.

Склалася Британська імперія, у якій «не заходило сонце».

Перемога машинного виробництва в Англії дала поштовх до формування соціальної структури індустріального суспільства. Промисловий пролетаріат становив майже половину зайнятого населення.

Урбанізація перетворила Велику Британію на країну міст і фабричних поселень. На кінець XIX ст. у містах проживало майже 75 % населення.

Віденський конгрес європейських держав у вересні 1814 – червні 1815 рр. для врегулювання політичного становища в Європі в умовах поразки наполеонівської Франції був скликаний відповідно до умов Паризького договору від 30 травня 1814 р. між Францією і Шостою коаліцією (Росія, Великобританія, Австрія, Пруссія), до якого пізніше приєдналися Іспанія, Португалія і Швеція.

Віденський конгрес став першою спробою встановити міцний мир в Європі на підставі колективної угоди всіх європейських держав; укладені договори не можна було розірвати в односторонньому порядку, але їх можна було змінити за згодою всіх учасників. Для гарантії європейських кордонів у вересні 1815 р. Росія, Австрія і Пруссія створили Священний союз, до якого в листопаді приєдналася Франція. Віденська система забезпечила тривалий період миру і відносної стабільності в Європі. Однак вона була вразливою, оскільки здебільшого виходила з політико-династичного, а не національного принципу й ігнорувала сутнісні інтереси багатьох європейських народів (бельгійців, поляків, німців, італійців); вона закріпила роздробленість Німеччини та Італії при гегемонії австрійських Габсбургів; Пруссія виявилася розсіченою на дві частини (західну і східну), що знаходилися у ворожому оточенні.

Віденська система почала валитися в 1830–1831 рр., коли повсталася Бельгія відокремилася від Нідерландського королівства і здобула незалежність. Остаточний удар їй завдали австро-франко-сардинська війна 1859 р. австро-прусска війна 1866 р. і франко-прусска війна 1870 року.

Продовження промислових революцій. Електротехнічна революція кінця ХІХ ст.: у 1879 р. з'явилася перша електростанція в м. Сан-Франциско. Наукові системи менеджменту, конвеєрне виробництво.

Перші світові економічні кризи. Перша світова економічна криза 1857 р. охопила США, Німеччину, Англію та Францію. Саме ці країни відрізнялись від інших розвиненим виробничим сектором. Розпочалася ця економічно-фінансова криза в Америці з обвалу акцій на фондових біржах.

– Паризька система золотого стандарту (міжнародна конференція 1867 р.)

– Формування монополістичного капіталізму – 5 ознак

– Формування світового господарства

– Перерозподіл сил на світовій арені

Наприкінці ХІХ століття і певним чином на початку ХХ століття переважає міжгалузева предметна спеціалізація як основа міжнародного поділу праці.

Великобританія свого часу отримала титул «майстерні світу». У ХІХ столітті і на початку ХХ століття спеціалізується на виробництві машин, устаткування, взуття, шкіряної галантереї, чорних металів і виробів із них, виробів харчової промисловості.

Німеччина спеціалізується на сільськогосподарській техніці, залізничному устаткуванні, парових котлах, виробках хімічної промисловості, виробництві спирту на експорт, а також таких похідних технічних культур, як цукор тощо.

Франція – це текстильні машини, шовкові та шерстяні тканини, парфуми (певною мірою).

Отже, вже в ХІХ столітті в межах національних економік розвинених країн формується доволі диверсифіковане експортне виробництво. Отже, коли ми говоримо про новий характер МПП, то ми підкреслюємо, що

розвинені країни спеціалізуються не на одній, а на кількох експортних галузях виробництва.

Скромніше місце в МПП посідали:

– Бельгія: зброя, чорні метали та вироби з них, інструменти для машинобудування;

– Австро-Угорщина: метали, цукор, хміль.

За колоніальними і залежними державами закріплюється статус експортерів сировинних матеріалів (цей статус зберігається і сьогодні для значної частини країн, що розвиваються): бавовна, натуральний каучук, прянощі, кава, цукор (переважно тростиновий). З другої половини ХІХ століття спершу з'являються ознаки, які потім поширюються, внутрішньогалузевої спеціалізації країн, коли на виготовленні однієї і тієї саме експортної продукції спеціалізується декілька держав. Наприклад, експортерами чорних металів одночасно були: Великобританія, Бельгія; кольорових: Франція, Австро-Угорщина). Внутрішньогалузева спеціалізація розглядається як основа подальшого кооперування в міжнародному виробництві.

З утвердженням індустріалізації, поширюється таке явище, як інтернаціоналізація господарського життя: виникнення ринку позичкових капіталів, світових товарних ринків тощо.

1.3.2.2. Міжнародна торгівля

У період становлення індустріальної цивілізації нового змісту набирає міжнародна торгівля. Як і в попередні епохи, їй належить провідне місце в системі світогосподарських зв'язків (як традиційної форми МЄВ). Зміст міжнародної торгівлі змінюється, по-перше, у зв'язку з тим, що вона набирає світового рівня і спирається на світовий ринок, по-друге, докорінно змінюється товарна структура експорту-імпорту у світовій економіці.

Значною мірою зростають масштаби міжнародної торгівлі. Наприклад, за період 1720–1780 роки обсяг міжнародної торгівлі зростає в 2,1 рази, за період 1800–1880 рр. обсяги міжнародної торгівлі зростають більше ніж у 10 разів, за період 1896–1913 рр. міжнародна торгівля зростає ще в 2,5 рази.

Зростання обсягів торгівлі спостерігається переважно між розвиненими країнами того часу – індекси зовнішньоторговельного обороту у вартісному виразі в період 1800–1900 рр. мали такі значення:

- Великобританія – 1 324 %;
- Німеччина – 975 %;
- США (1800–1913 рр.) – 5 461 %.

Протягом ХІХ століття провідне місце у світовій торгівлі належало Великобританії (вона зберігала лідерство до Першої світової війни), крім того, ці позиції були обумовлені такими показниками:

- швидке зростання виробництва товарів на експорт – ґрунтувалося на низькій вартості продукції, на високій якості;
- розвинений торговельний флот;
- наявність великої кількості колоній унаслідок низької вартості сировини з яких забезпечувалися низькі експортні ціни;

– швидкі темпи індустріалізації економік провідних країн світу, які потребували сучасного рівня виробництва, різних видів продукції, що створювало попит на світових ринках.

Доволі різноманітною була зовнішньоторговельна політика країн тодішнього світу, до того ж варто зауважити, що вже в XIX столітті розвиненими країнами формувався гнучкий підхід до формування зовнішньоекономічної, зовнішньоторговельної політики і стратегії. Зокрема, Великобританія проводила політику вільної торгівлі в поєднанні з поміркованим протекціонізмом. І саме через таке поєднання одного принципу з іншим їй вдавалося утверджувати свої позиції лідера у світовій економіці.

Пруссія, а пізніше об'єднана Німеччина, проводить політику переважно вільної торгівлі. Тут є прямий інтерес Німеччини, яка потребувала імпорту великих обсягів зерна.

У той же час Франція постійно надавала перевагу протекціоністській політиці й активному використанню механізмів митного регулювання експортно-імпортних відносин.

США доволі цікаво формували власну зовнішньоторговельну політику, орієнтуючись на власні потреби і кон'юнктуру світових ринків. Вони періодично переходили від принципів вільної торгівлі до принципів протекціонізму, виховуючи повагу до власних національних інтересів у відносинах із закордонними партнерами.

Країни-виробники зерна на експорт, зокрема Великобританія, часто використовували принцип протекціонізму щодо експорту цього продукту.

Географічна структура світової торгівлі в XIX – на початку XX століття. Питома вага Західної Європи в світовій торгівлі того часу перевищувала 60 %, США + Південна Америка – 20 %, Азійський регіон – понад 11 %, країни Африки і Австралія – близько 6 %.

Відбуваються значні зміни у структурі товарообміну в межах епохи становлення індустріальної цивілізації. Протягом XIX століття переважав обмін промислових виробів на сировину і продукти харчування. На початку XX століття в товарній структурі експорту-імпорту зростає питома вага фабрикатів (кінцевої продукції промислового виробництва). У товарообміні між розвиненими країнами провідне місце належить завершеним промисловій продукції. В експорті Великобританії доля фабрикатів становила близько 78 %, Франції – понад 60 %, Німеччини – близько 60 %.

1.3.2.3. Рух капіталів

У процесі становлення індустріальної цивілізації утверджується експорт капіталів як відносно нова форма розвитку МЕН, передусім позичкового капіталу, водночас зростають обсяги вивезення позичкового капіталу. Нетто-експортерами виступають Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія, Швейцарія, Голландія. Серед найбільших нетто-імпортерів були США, а також Росія. Значною мірою статус нетто-імпортерів позичкового капіталу закріпився за залежними і колоніальними державами. Наприклад, Великобританія надавала позики цілій низці Латиноамериканських країн. Характерно, що в другій половині XIX – на

початку ХХ століть до колоній та залежних країн спрямовується від 2/3 до 3/4 експорту позичкового капіталу. Галузева структура експорту капіталів була такою: на першому місці розташувалося фінансування залізниць; потім йшло будівництво автомобільних доріг; торгівля, банки, страхова справа, сировинні галузі, розвиток плантаційного господарства.

1.3.2.4. Ринок робочої сили

З утвердженням індустріальної цивілізації завершується формування ринку робочої сили. Основним ринком в ХІХ – на початку ХХ століття був ринок в Північній Америці. У першій половині ХІХ століття із Західної Європи до Північної Америки іммігрувало близько 5 млн чоловік. У другій половині ХІХ століття – близько 18 млн чоловік. Ринок праці стає постійною складовою світового ринку, а відтак і світової торгівлі.

1.3.2.5. Міжнародна валютна система

У процесі розвитку індустріальної цивілізації формується перша міжнародна валютна система, і таким чином цим було започатковано перший етап формування світової валютної системи. Міжнародна валютна система в ХІХ столітті формується під впливом Великобританії.

Наприкінці ХVІІІ століття у Великобританії була створена національна валютна система золотого стандарту. За цією системою в межах національної економіки Великобританії функціонували монети, що мали золотий вміст.

Поступово під впливом Великобританії в міжнародному співтоваристві формується думка, а потім і вживається низка заходів для формування подібної системи на міжнародному рівні з метою спрощення міжнародних розрахунків.

Перша міжнародна валютна система юридично була оформлена Паризькою міжнародною конференцією 1867 року. Це була валютна система золотого стандарту. У спеціальній літературі її називають «Паризькою валютною системою». Це означає, що основним принципом функціонування міжнародної валютної системи був золотий паритет як основа валютних курсів у міжнародних розрахунках. Курс валют держав, які приєдналися до цієї системи, визначався вмістом в них золота. У міжнародних розрахунках золото використовувалося в чистому вигляді.

Різні країни поступово приєднувалися до Паризької валютної системи. Коливання курсів валют у межах золотого стандарту відбувалося в межах так званих «золотих точок». Вони визначалися різницею в ціні на золото, яка виникала в процесі транспортування із однієї країни в іншу.

Ще один принцип функціонування золотого стандарту: національні валюти були ідентичними до міжнародної, тобто і там, і там золото відіграло всі функції грошей (у межах національної економіки це були монети із золотим змістом, у міжнародній торгівлі – у чистому вигляді).

1.3.3. Розвиток МЕВ у ХХ столітті

Розвиток міжнародних економічних відносин у ХХ ст. у хронологічному порядку поділяється на такі періоди:

1. Реалізація програм економічного відродження західних країн після Першої світової війни і в міжвоєнний період (1919–1939 рр.): економічні підсумки Першої світової війни, 22 Версальський мирний договір, відродження економіки Німеччини, новий курс Рузвельта, економічна політика фашистської Німеччини.

Перша світова війна (01.08.1914 – 11.11.1918):

– 38 держав із населенням понад 1 млрд осіб. Загибло 10 млн військових + 10 млн цивільних, 20 млн одержали поранення чи каліцтво;

– Розпад чотирьох імперій: Австро-угорської, Німецької, Османської і Російської. Революції і створення СРСР;

– Версальський мир : Німеччина повністю втратила 13,5 % території з населенням 6,5 млн осіб, колонії в Азії, Африці, у Тихому океані. Військово-промисловий комплекс країни було зруйновано. репарації, плани Дауеса і Юнга. План Дауеса відрегулював репараційні платежі, сприяв ввозу іноземного капіталу в Німеччину;

– Утворено Чехословаччину, Естонію, Фінляндію, Латвію, Литву, Польщу та Югославію, які отримали незалежність.

А вже на межі XIX–XX ст. співвідношення сил – економічних і технологічних – між Європою та іншою частиною світу почало стрімко змінюватися не на користь першої. Уже наприкінці XIX ст. Сполучені Штати перетворилися в економічну державу номер один. Водночас темпи промислового і технологічного зростання в США залишалися напередодні Першої світової війни вище, ніж в Європі; екстраполюючи сформовані тенденції, економісти передбачали, що навіть якби не було Першої світової війни, США обійшли б Західну Європу за загальним обсягом виробництва промислової продукції вже в 1925 р. (через світову війну це сталося на 5 років раніше, і на початку 1920-х рр. США виробляли на 10 % більше промислової продукції, ніж Англія, Франція, Німеччина, Італія та Японія, разом узяті).

Світова війна змінила співвідношення сил між Європою і Америкою і у фінансовій сфері. До світової війни безперечною фінансовою столицею світу був Лондон, а універсальним світовим платіжним засобом – фунт стерлінгів. Що стосується Сполучених Штатів, то в 1914 р. іноземні інвестиції в американські цінні папери перевищували 5,5 млрд дол., а американські капітали в інших країнах – 2,5 млрд дол.

Усе змінила світова війна. За 1915–1920 рр. активний платіжний баланс США склав 17,5 млрд дол.: країни Антанти активно скуповували в Сполучених Штатах обладнання, продовольство, транспортні засоби, снаряди і т. п. Навряд чи без американського продовольства, бавовни, металів, транспортних засобів, обладнання, снарядів Англія і Франція змогли б вистояти протягом важких перших двох з половиною років світової війни і навіть домогтися до початку 1917 р. деякої військово-економічної переваги над Німеччиною та її союзниками.

За все, однак, доводиться платити, і до 1921 р. європейська заборгованість Америці – як державна, так і приватна – досягла астрономічної суми в 15 млрд дол., а власність в Південній Америці, яка належала до війни

європейцям, перейшла значною частиною в руки американців. Таким чином, склалася небувала, нечувана в новітній історії ситуація – економічна залежність Європи від неєвропейського центру сили.

Японія була в той час занадто слабка, щоб відігравати глобальну економічну роль, проте Перша світова війна спричинила різке посилення «Країни висхідного сонця». Обсяг зовнішньої торгівлі Японії в ході світової війни потроївся, обсяг виробництва сталі і цементу – подвоївся. Японія, подібно США, перетворилася на націю-кредитора. Уже тоді Японія стала найбільшим світовим суднобудівником, побудувавши в 1919 р. судна водотоннажністю 650 тис. т (проти 85 тис. т у 1914 р.). Японія увійшла до найбільших індустріальних держав планети. Таким чином, найважливішим підсумком Першої світової війни стало закріплення Японії в привілейованому клубі великих держав. Без Токіо не можна було вирішити жодну серйозну проблему безпеки на Далекому Сході.

Висока вартість ведення війни також заклала ґрунт для розпаду Британської та Французької імперій:

- Кінець старого світового ладу, який склався після Наполеонівських війн. Результат конфлікту був важливим чинником для виникнення Другої світової війни;

- Підсилення державного регулювання (воєнна і відновлювальна економіка, світові кризи, кейнсіанство і теорії недосконалої конкуренції Робінсон і Чемберліна);

- Початок наднаціональних органів: Ліга Націй – 1920–1939 – Генуезька валютна золотодевізна система.

Уже 24 жовтня (чорний четвер) стався і набув катастрофічних масштабів 28 жовтня; 29 жовтня (чорний вівторок) відбувся день біржового краху на Уолл-стріт. Виробництво скоротилося на 44 %, торгівля – на 61 %

Велика депресія 1930-х років стала найбільшою економічною катастрофою в сучасній історії. Протягом 1929–1932 рр. промислове виробництво в усьому світі було в значній мірі згорнуто, скоротившись майже наполовину в США, на 40 % – у Німеччині, майже на 30 % – у Франції і «лише» на 10 % – у Великобританії, де економічний криза почалася ще в 1920-х роках. Розвинені країни зіткнулися також з унікальною за своїми масштабами дефляцією, у результаті якої ціни впали майже на 25 % у Великобританії, трохи більше 30 % – у Німеччині і США, і більш ніж на 40 % – у Франції. Однак найбільші втрати людського капіталу виражалися в безробітті. У 1933 р. безробіття в США охопило 1/4 всієї сукупної робочої сили. У 1930-ті роки катастрофічне зростання безробіття пережила також Німеччина.

Був обраний «новий курс», що приділяв увагу сфері торгівлі та кредиту, «повної зайнятості».

Уперше було прийнято широкомасштабні акції державного контролю над економікою країни. Усі галузі промисловості були поділені на 17 груп. Вони прийняли «Кодекс чесної конкуренції». Було скасовано золотий стандарт.

У 1931 р. змінилася зовнішня позиція Великобританії у зв'язку зі створенням «стерлінгового блоку» 25 держав, до якого входили англійські колонії, домініони (крім Канади), країни Скандинавії, Португалія, Голландія, Бразилія, Аргентина та інші. Країни «стерлінгового блоку» зберігали свої золоті резерви в лондонських банках.

Велике значення для виходу Франції з кризи мали колонії, де вона могла збувати в обмін на дешеву сировину і сільськогосподарську продукцію свої промислові товари.

2. Період економічних перетворень й реформ у зарубіжних країнах після Другої світової війни (1940–1960 рр.): економічні підсумки Другої світової війни, план Маршалла і його внесок у відродження післявоєнного господарства країн Західної Європи, економічні програми ФРН, Японії, економічна політика Франції. СРСР – індустріалізація.

У воєнній промисловості продуктивність праці зросла на 35 %. США – єдина країна, яка в роки війни, випускаючи воєнне спорядження, не припиняла виробництво товарів народного споживання, 60 % світового промвиробництва.

У 1944 р. у місті Бреттон-Вудс (США) відбулася міжнародна фінансова конференція. Відбулись збільшення світової соціалістичної системи, розпад колоніальної системи та утворились незалежні держави.

У цей період світове господарство охоплювало три підсистеми: господарства економічно розвинених країн, соціалістичних держав та країн, що розвиваються. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація.

«План Маршала» діяв із квітня 1948 р. до 30 грудня 1951 р. Обсяг допомоги становив 17 млрд дол., а п'ятнадцяти країнам Західної Європи 102 млрд дол. (у цінах 1990 р.). США створили Адміністрацію економічного співробітництва. Допомогу надавали:

– безвідсотковими товарними позиками та «дарами», склад яких визначали США; – кредитами під малі відсотки; – у вигляді доларової «зумовленої допомоги» в обмін на національну валюту за офіційним курсом. Фонди згідно з «планом Маршала» розподілялися між країнами не за потребами в інвестиціях, а відповідно до стану платіжного балансу щодо доларової зони. Товари надавали в розпорядження урядів.

Гроші, отримані від їхнього продажу, надходили до національних банків на спеціальний рахунок (еквівалентний фонд), 95 % цих фондів повинні були належати країнам-учасникам, але витрачалися під контролем Адміністрації економічного співробітництва в Європі. Частина їх йшла на оплату сировини, яку вивозили США...

Ще одним важливим фактором післявоєнного розвитку стало руйнування колоніальної системи розвинених капіталістичних країн, що завершилася в 60 роки ХХ ст. проблемою «Північ-Південь».

3. Етап господарського реформування у зарубіжних країнах (1970–1990 рр.): «рейганоміка» і її результати, економічні реформи уряду М.

Тетчер, реформування господарського механізму в країнах Східної Європи і в країнах Азії, економічні реформи в Китаї.

Соціалізований капіталізм:

- всеохоплююча система державного економічного регулювання для забезпечення відносної стійкості та рівномірності зросту;
- система державної і приватної підтримки підприємництва (як великого, так і середнього та малого);
- розгалужена система соціального страхування, що охоплює широкі верстви населення;
- створення гарантій вільної конкуренції (шляхом активної антимонопольної політики);
- реалізація нових трудових відносин, заснованих на компромісі інтересів роботодавців і найманих робітників (шляхом створення повноважень профспілок щодо їх впливу на адміністрацію підприємств);
- відносинам власності був доданий динамізм і різноманітність;
- створювались умови і широкі можливості диференціації форм управління бізнесом.

Німецьке диво

Із середини 1970-х років Німеччина, як і інші розвинені країни, перейшла до реіндустріалізації, що супроводжується переходом до наукомістких технологій – інформаційних і ресурсощадних, до біотехнологій, генної інженерії, нових композиційних матеріалів і т. д. Потужна підтримка державою малого й середнього бізнесу, збільшення витрат на НДКР (за 1960–1970 рр. – в 5,2 рази).

НТП як вирішальний фактор економічного зростання вивели ФРН на науково-технічний рівень США в металургії, станко- і автомобілебудуванні, хімічній і атомній галузях. Важливим елементом структурної перебудови економіки ФРН стало переміщення малорентабельних і екологічно шкідливих виробництв за кордон за допомогою вивезення капіталу.

Саме 1955–1985 рр. – це роки «японського дива»

Японія міцно закріпилася на другому місці серед провідних країн світу:

- ефективним використанням іноземної допомоги, особливо американської;
- масовим і багаторазовим відновленням основного капіталу;
- розширенням внутрішнього ринку шляхом швидкого зростання доходів населення;
- широким використанням світових досягнень НТП у формі закупівлі патентів, ліцензій, ноу-хау та ін.;
- високоякісною національною робочою силою та традиційною системою її довічного найму;
- стрімким розвитком власної науково-дослідної бази, особливо в галузях, що визначають сучасний рівень НТП;
- об'єднанням народу на основі традиційних японських цінностей;
- відсутністю власної сировинної бази стимулювало впровадження матеріало- і енергоощадних технологій;

– вигідним географічним положенням: Азіатсько-Тихоокеанський регіон у другій половині ХХ ст. став одним зі стратегічних центрів розвитку світової економіки.

Найвищих результатів Японія досягла в 7 галузях, що характеризують сучасний НТП: виробництво ліків, засобів зв'язку і супутникового устаткування, електроніка, електровимірювальні прилади, медичне устаткування та інструменти, виробництво оптичної техніки. У цих галузях Японія отримала безперечне лідерство у світі.

2. Етап руйнування поляризації світового господарства (1990-ті роки), який пов'язаний із розпадом СРСР, руйнацією світової соціалістичної системи, виникненням нових країн у Центральній і Східній Європі та вибором цими країнами шляхів ринкового розвитку.

3. Сучасний етап розвитку міжнародних економічних відносин (із 2000 р.). Він характеризується розвитком процесу глобалізації світової економіки, зокрема, фінансової глобалізації, виходом на перший план загальноцивілізаційних проблем — боротьба зі світовим тероризмом, вирішення проблем наддержавного регулювання світового розвитку тощо.

Тема 1.4 Україна та українські землі в історії міжнародних економічних відносин

1.4.1. Зовнішні зв'язки на українських землях у Стародавню пору і Середньовіччя

На території сучасної України людина з'явилася приблизно 1 млн років тому в епоху раннього палеоліту. Давнє різноетнічне населення первісного суспільства на території нинішньої України пройшло у своєму розвитку всі основні етапи: кам'яний, міднокам'яний, бронзовий й ранній залізний вік. В Україні є численна кількість пам'яток цих періодів – археологічних розкопок давніх стійбищ і поселень. Цікавим прикладом високого господарського й культурного розвитку міднокам'яного віку (IV–II тисячоріччя до н. е.) на території України була трипільська культура (за назвою села Трипілья на Київщині, де були знайдені перші пам'ятки того періоду). Трипільці у своєму розвитку пройшли епохи Дикості й Варварства. Господарство трипільців мало комплексний характер. Найбільш розвинене було землеробство. Врожаї зернових збирали серпом, що мав гострий кремнієвий елемент. Борошно одержували за допомогою кам'яних зернотерок. Важливою галуззю було тваринництво – розведення робочої худоби, свиней, кіз. Допоміжними галузями залишалися полювання, рибальство, збирання. Розвивалася спеціалізація ремесел: виготовлялися більш досконалі знаряддя – сокири, серпи, голки. У гончарній справі застосовувався гончарний круг. Поширювалося прядіння й ткацтво, основою яких були овеча вовна й переробка льону. Трипільці жили в дерев'яних або глинобитних будинках, дах покривали соломною або очеретом.

Деякі вчені вважають, що трипільці стали праосновою українського народу і освоїли територію від Дніпра до Дністра. Інші навпаки, вважають, що трипільці не є прямими предками українського народу. Під тиском народів північноєвропейського (прагерманці, прибалти, праслов'яни) і степового походження (скіфи, сармати), що прийшли на цю землю, трипільці поступово зникають. Частина цього народу ввійшла до складу прадавньої спільноти, що при всіх численних вторгненнях залишалася ядром етносу аж до праслов'янської пори.

Початком залізного віку на території України вважають XII–VIII століття до нашої ери, пов'язані з кіммерійською, скіфською, сарматською й ранньою слов'янською культурами. Для історичного прогресу на землях України велике значення мала епоха античної цивілізації Південного Причорномор'я. Давньогрецькі держави (Ольвія, Херсонес, Пантікапей та інші) дуже вплинули на економічний, політичний і культурний розвиток не тільки сусідніх із ними скіфів, сарматів, кіммерійців, а й більш віддалених праслов'янських племен. Одним із провідних напрямків економічної активності греків була торгівля, особливо зі слов'янами (склавіни, анти). Останні продавали грекам зерно, мед, віск, хутро, шкіри, рибу, сіль, будівельний ліс, рабів. Греки в обмін пропонували зброю, тканини, вино, шкіряні й ювелірні вироби, предмети домашнього побуту. Особливо активно була торгівля хлібом. Античні міста Причорномор'я закупували його для себе й для експорту в Грецію.

Праслов'яни і їхні послідовники перейняли в греків низку городніх і садових культур: капусту, огірки, виноград. Певний вплив на них спричинили й сусідні народи (наприклад, деякі навички, звичаї, мовні запозичення простежуються від скіфів). Таким чином, праслов'яни довгий час перебували під впливом двох протилежних за своїм соціально-економічним змістом сил – напівдикого скіфсько-сарматського степу й цивілізованого периферійного грецького світу. Варто зазначити, що в екстремальних умовах безперервних вторгнень, війн, розрухи слов'янські племена антив, склавінів все-таки зберегли свою територію для проживання й консолидували слов'янські народи.

У другій половині першого тисячоліття нашої ери на території України створюється група слов'янських племінних союзів – провісників державності (поляни, деревляни, радимичі, сіверяни й інші), які вважаються предками українського народу.

Первинним осередком суспільства була велика патріархальна родина – співіснування декількох поколінь, житла яких виходили на загальний двір. Тут розташовувалися їхні господарські будівлі. Патріархальна родина була основною господарською ланкою, що поєднувала, виховувала й забезпечувала виживання всіх її членів. Кілька таких родин становили рід, а роди поєднувалися у плем'я на чолі із князем. Виживання етносу й поступальний розвиток його продуктивних сил стали можливі внаслідок максимальних зусиль патріархальної родини, з її кооперацією й поділом праці, колективістською психологією й трудовою мораллю, сутність якої – в

обов'язковості праці. Таким чином, з давніх часів населення, що проживає на території сучасної України, було складовою еволюції людства. Через первіснообщинний спосіб виробництва пройшов кожний народ.

Розглядаючи процеси на українських землях, вітчизняні вчені виходять з того, що розвиток господарства і господарських зв'язків на території України в доісторичні часи був складовою еволюції людства загалом. Такі висновки ґрунтуються на дослідженнях, пов'язаних з Трипільською культурою (Київщина, IV–II тисячоліття до н. е.).

Після неолітичної революції на території України значного поширення і порівняно високого рівня досягають такі сфери господарювання, як хліборобство, тваринництво, ремесло, прядіння і ткацтво, завершується формування техніки обробки каменю, виникають перші спроби обробки металів.

Трипільці підтримували зв'язки переважно з Остготськими спільнотами та племенами Балкано-Дунайських територій.

Залізна доба на території України пов'язана з цілою низкою культур, характерних для того часу (XII–VIII століття до н. е.), зокрема киммерійською культурою, скіфсько-сармато-античною культурою, а також ранньослов'янськими культурами.

Для всіх цих культур були характерними відносно висока продуктивність сільського господарства, орне землеробство (з використанням металевих знарядь праці), свійське тваринництво (особливістю було те, що воно характеризувалося стійловим утриманням тварин), високим рівнем ремесла, поглибленим суспільним поділом праці. За цих культур ремесло поступово перетворюється в самостійний вид господарської діяльності. Виникають цілі міста як центри ремесла та торгівлі.

Такий рівень розвитку господарства на рівні зазначених культур сприяв поширенню економічних зв'язків. Спільноти зазначених культур підтримували тісні і постійні господарські контакти із стародавніми цивілізаціями Близького Сходу, Греції, Візантії.

Усе зазначене спричиняє формування передумов нового суспільного ладу. Ще в доісторичні часи при обміні з'являється такий елемент, як загальний еквівалент (бушель зерна, вироби із металів, пізніше – золото, срібло – гроші). Поява загального еквіваленту на рубежі доісторичних і стародавніх часів означала зміну в характері обміну. За таких умов можна говорити про появу перших ознак торгівлі. Виникає прагнення накопичувати предмети, що є загальним еквівалентом. Володіння значною кількістю таких предметів свідчило про наявність багатства. Існування загального еквіваленту поступово спричиняє виникнення такого явища, як гроші. За стародавніх часів гроші набувають домінуючу роль і обмін набуває ознак власне торгівлі.

Підсумовуючи, можна сказати, що розглядаючи доісторичні часи, ми підходимо до розуміння, що в них проявляються ознаки спеціалізації людських спільнот, на базі яких виникає розподіл праці (тобто ми підходимо до категорії «міжнародний розподіл праці»), що, зі свого боку, спричинило

виникнення загального еквіваленту і грошей (прототипу сучасних валютно-кредитних відносин).

Жителі грецьких колоній вели торгівлю з місцевим населенням, продаючи привезені із Греції ремісничі вироби, оливкове масло, вино в обмін на сільськогосподарську продукцію й сировину місцевого населення.

На території сучасної України такими колоніями (полісами) були Ольвія (біля Одеси), Херсонес (на місці Севастополя), Керкінітід (у Євпаторії), Пантікапей (у районі Керчі) та ін. Із причорноморських міст-полісів греки везли в метрополію (з грецької – мати-місто) зерно, худобу, мед, віск, шкіри. Афіни вели активну торгівлю із країнами Сходу. Жвава торгівля сприяла розвитку грошового обігу й кредиту. З'явилися міняли-трапезити (з грецької – стіл), які обмінювали монети міст-полісів за визначеним курсом. Поступово трапезити ставали великими банкірами, посередниками в торгівлі. Так в економіці Давньої Греції з'являються зачатки торговельного й фінансового капіталізму.

1.4.1.1 Розвиток Київської Русі

Нинішньою економічною наукою, зокрема і теорією МЕН, епоха Київської Русі розглядається як складова тривалого періоду формування феодальних відносин на території, близькій до тієї, яку нині займає Україна як держава. Процес формування феодальних відносин на українських землях проходив під впливом складних відносин із сусідніми державами: Україна постійно, особливо після розпаду Київської Русі, знаходилась під впливом інших держав, і це, безсумнівно, вплинуло на її долю.

Виділяють такі періоди розвитку Київської Русі:

1) (IX–XII століття) Період розквіту Київської Русі як великої (на той час) східноєвропейської держави;

2) (2-га половина XII – середина XIV століття) Період політичної роздробленості під тиском монголо-татарського нашествия;

3) (друга половина XIV століття – XVI (можливо XVII) століття). Перехід українських земель під егіду сусідніх держав (Князівство Литовське, Польща, Князівство Молдовське).

Початок формування феодальних відносин на Україні пов'язується з початком нової ери (вже в I столітті н. е. дослідники відзначають перші елементи феодальних відносин). Протягом V-VII століть у східнослов'янських племен відбувається становлення сільської громади. У період VIII-IX століття формується союз племен під назвою Руська Земля з центром у Києві.

Поглиблюється майнове і соціальне розшарування в межах сільської громади, у межах громади формується велике землеволодіння як спадщина землеволодіння племінної знаті. У доісторичні часи землі, захоплені різним способом належали переважно вождю племені і його оточенню. У межах сільської громади виникають нові власники великих земельних ділянок: князі, «лучші мужі» (князівське оточення), воїни-дружинники. Земля поступово за цих умов перетворюється на головне багатство.

У перший період (IX–XII століття) дещо видозмінюється землеволодіння як основа розвитку продуктивних сил і умова формування феодальних відносин нового типу, утверджується князівське, боярське і церковне землеволодіння.

У період політичного роздроблення формується зріле феодальне господарювання. Розвиток феодальних відносин відбувається в межах відокремлених невеликих князівств: Київського, Переяславського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Галицького тощо. Політичне роздроблення Київської Русі значно послаблювало її могутність як єдиної централізованої європейської держави, у межах окремих князівств розвиток феодалізму відбувався прискореними темпами. Знову змінюється характер землеволодіння. У цей період утверджується ієрархічна структура землеволодіння: оскільки Київ все ще мав певну силу, виникає землеволодіння Великого Князя (Київського), землеволодіння місцевих князів, боярське землеволодіння і землеволодіння боярських слуг. Селянське подвір'я в цей період утверджується як основа феодального господарювання.

У другій половині XIV століття переважна більшість українських земель потрапляє в залежність від західноєвропейських централізованих держав. До великого князівства литовського було приєднано Чернігово-Сіверщину, Київщину, Поділля. Польща підкорила Галичину, західну Волинь і західне Поділля. До складу Молдавського князівства ввійшла Буковина. Угорщина захопила територію теперішнього Закарпаття.

На українських землях формується новий тип господарювання. Виникають великі земельні володіння литовських, польських, угорських і молдавських феодалів. Крім того, десь у XV столітті формуються такі типи феодального землеволодіння, як шляхетське і магнатське. На фоні занепаду і втрати українськими землями значною мірою збільшується церковне землеволодіння.

У період XIV–XV століття посилюється закріпачення селянства. Механізм цього закріпачення проявлявся у посиленні земельної, особистої, судово-адміністративної залежності селянина-виробника від феодала. Він зазвичай не мав власної землі, а лише наділ землі феодала, за що змушений був сплачувати ренту.

1.4.1.2. Розвиток ремесла і становлення міст в епоху Середньовіччя

Разом із розвитком і поглибленням феодальних відносин уже за часів Київської Русі набирає помітного розвитку ремесло і промисли. Ремесло, як і сільське господарство, були джерелом формування предметної (товарної) структури як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі. Механізм був подібний до Західної Європи: земельна рента щодо селян і податок на ремісників.

На останньому етапі її існування в Київській Русі існувало понад 60 видів ремесла. Відомим і поширеним було прядіння, ткацтво, обробка шкіри, дерева, каменю, гончарство тощо.

На деякий час розвиток ремесла переривається монголо-татарським нашествям, але пізніше, протягом XIV–XVI століття відбувається поступове їхнє відродження і подальший розвиток. І це спонукало до нового періоду

розвитку міст на українській території (відновлення їхньої ролі). Ремісництво в XIV–XV столітті набирає високих темпів розвитку в Києві, Кам'янець-Подільському, Луцьку та ін. На кінець XV століття на українських землях було відомо від 150 до 200 ремесел і ремісничих спеціальностей, а це, звичайно, є свідченням значного збагачення товарної структури внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

За «Повістю Минулих літ» за часів Київської Русі на її території існувало близько 20 великих і середніх міст. У XII–XIV ст. таких міст налічувалося близько 300.

На відміну від Західної Європи, на українських територіях королівська влада зазначених вище держав захищала передусім інтереси феодалів, і лише потім – інтереси міст. Крім того, українські міста потерпали як від сваволі власних феодалів, так і іноземних. Основними елементами тиску на міста були повинності, які сплачувалися містами на користь феодалів, різні податі і податки за право на торгівлю, підприємництво і тощо. За таких обставин важливим і значним фактором українських міст, або принаймні деяких з них, було надання їм Магдебурзького права. Правителі і самі феодали йшли на такі поступки щодо окремих міст. Головний зміст Магдебурзького права зводився до надання містам права самоврядування (назва йде від хартії прав, що були надані у XIII столітті місту Магдебург). За цією хартією, а відтак і за Магдебурзьким правом, міста частково або повністю звільнялися від управління і судочинства феодалів, у містах закріплялися права міських станів (рос. «сословий») міське населення звільнялося від натуральних повинностей на користь феодалів, спрощувалася податкова система, знижувалися грошові податки, податки з торгівлі і промислів. Утіленням самоврядування в містах з Магдебурзьким правом були магістрати.

Протягом XIV століття Магдебурзьке право одержали такі українські міста, як Санок (1339 р., Західна Україна), Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Луцьк (1432 р.), Кременець (1438 р.), Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.). В українських містах Магдебурзьке право було обмеженим для українських купців і міщан.

1.4.1.3. Внутрішня і зовнішня торгівля

Щодо розвитку торгівлі, вчені-дослідники приходять до висновку, що на українських землях зовнішня торгівля розвивалася більш жваво, ніж внутрішня. Другою особливістю було те, що у зовнішній торгівлі, як і у внутрішній періоди злету (підвищення активності торгівлі) чергуються із періодами падіння (спадом активності). До речі, для Київської Русі було характерним здійснення зарубіжної торгівлі з великою кількістю держав і територій. За свідченням письмових пам'яток, торговельні шляхи з Києва простиралися із Заходу на Схід, і з Півночі на Південь («Великий шлях із варяг у греки»).

Київські князі підтримували зв'язки з Візантією, Арабським Сходом, Чорноморськими, Азовськими ринками і мали вихід на китайський ринок.

Для Київської Русі була характерна договірна торгівля, значне місце посідав звичайний обмін «товар на товар». Київські князі допускали

работоргівлю (продаж в раби холопів [голів родини чи молодих], які не здатні були сплатити мито, податок і т.д.).

Достатньо багатою для тих часів була предметна структура торгівлі. Зовнішня торгівля супроводжувалася завоюванням ринків збуту і утвердження позицій князів на цих ринках силою війська.

У період занепаду торгівлі в другій половині XII – XIII ст. змінюється періодом піднесення в XIV столітті. Активно зовнішня торгівля ведеться в цей період Галицько-Волинською державою, яка користувалася своїм вигідним географічним положенням. Вона підтримувала зв'язки з Візантією, Польщею, Генуєю.

Друга половина XIV – XV ст. пов'язана з розширенням внутрішньої торгівлі на українських землях. Саме в цей період набирають поширення ярмарки.

Ярмарки мали такий самий характер як і в Західній Європі (Париж). Ярмарковими вважалися Львів, Київ, Перемишль, Луцьк, Ярославль та інші.

Торгівля і ремесло регламентувалися правилами, що захищали інтереси торговців і зміцнювали позиції держави. Держава прагнула до контролю над зовнішньою торгівлею, але цей контроль не мав такого монопольного характеру, як у Західній Європі. Зокрема у містах дозволялося торгувати тільки місцевим купцям в установлених місцях і навіть в установлений час.

У 1756 році місту Львів надається складове право. Це право зобов'язувало купця, що займається транзитною торгівлею, зупинитися на 14 днів у Львові і проводити торгівлю своїми товарами, і лише після цього рухатись далі.

Пізніше з'являються срібні злитки, які нагадували грошові одиниці, і використовувались здебільшого при оптовій торгівлі. Історики зазначають про існування тривалий час київської гривні.

До XIII століття була поширена чернігівська гривня (на території Чернігівського князівства). Була також спроба ввести в обіг золоту гривню, але вона не отримала підтримки купецтва і майже не використовувалась.

У XIII столітті в обіг запускається срібний злиток «карбованець». Його курс, говорячи сучасною мовою, прирівнювався до половини срібної гривні, а відтак зміст срібла можна вважати на рівні 90–96 грамів.

Перші карбовані монети на Русі почали карбуватися за часів князя Володимира Великого (кінець X – початок XI століття). Першими монетами були золотники і срібляники. До речі, в Київській Русі активно використовувалися гроші тих країн і територій, з якими вона підтримувала зв'язки: Арабські країни, Візантія тощо.

Поширення грошей супроводжувалося розвитком грошових відносин і грошових операцій. Як і в інших країнах феодального світу, в Київській Русі становлення грошових відносин супроводжувалося виникненням кредитних відносин і торгівлі в кредит (торгового кредиту). Першим за Київської Русі приймається документ «Статут про рези». Цим статутом регулювалися відсоткові ставки при здійсненні кредитування і торгівлі в кредит.

Крім того значною мірою грошові відносини регулювалися «Руською правдою». За часів її дії вже розрізнялися позики під майнову заставу, надання позики відрізнялося від лихварства.

У XIV–XV столітті зазначається досить активне поширення грошових відносин на західних землях нинішньої України. Центром таких відносин стає Львів. Він не піднявся до рівня стародавнього Риму, але він мав свою грошову одиницю, причому наряду з великими срібними руськими півгрошами були поширені також мідні динарії, а срібні руські півгроші карбувалися із зображенням лева (герба Львова) на одній із сторін.

У XIV столітті продовжувалося карбування грошей в Києві (князь Володимир Ольгердович).

Отже грошові відносини мали помірний розвиток, а дослідники роблять доволі обережний висновок щодо системності цього явища (вважати це явище системним можна лише з урахуванням певних застережень).

Щодо ознак банківської справи, ці явища виникають за часів підкорення українських земель сусідніми державами. Зокрема у Росії утверджується обмін векселями. Виникають торгово-банківські будинки, які значною мірою виконують операції, які поширилися ще за часів Римської імперії, проте на вищому рівні. Про розмах операцій (обмінних, визначення якості грошей, їх достовірності) свідчить лише перелік грошей, з якими здійснювались операції. Банківсько-торгові будинки здійснювали операції з позичковими капіталами, і участь у таких операціях ґрунтувалася на високих відсоткових ставках (50–100 %).

Підсумовуючи, можна сказати, що загалом зовнішньоекономічні зв'язки українських земель після Київської Русі визначалися Русько-Литовським і Польським правом, правом інших держав, які захопили українські землі.

Значний вплив на розвиток зовнішньоекономічних відносин мало існування Запорізької Січі.

Зовнішньоекономічні і торговельні зв'язки Запорізької Січі спиралися на самодостатній і натуральний характер господарства. Запорожці облаштовували своє життя так, що всім необхідним військо і населення забезпечувалося самими запорожцями. У торговельні зв'язки запорожці вступали лише за крайньої необхідності в якомусь товарі. Поширеним у господарюванні запорожців були різного роду промисли і полювання і це давало їм додатковий продукт, який використовувався для обміну.

Отже, розвиток продуктивних сил був середнім, навіть рудиментарним.

Зовнішньоекономічні зв'язки мали такі характерні риси:

1) широка географія торговельних зв'язків запорожців (Константинополь, Москва, Париж тощо);

2) обмежена товарна структура обміну, кількість товарів;

3) головними формами зовнішньоторговельних відносин були прямий товарообмін у поєднанні з відносинами купівлі-продажу (обміну, що ґрунтувався на грошових відносинах).

Запорозька Січ не мала власних грошей. Вони користувалися грошима країн і територій, з якими підтримували торговельні зв'язки (напр. російські червінці і мідні гроші, леви, орти тощо). Дослідники зазначають, що в виробничих відносинах всередині Запорозької Січі були прояви кредитування, але вони не набрали скільки-небудь великого поширення. Основою кредитних операцій зазвичай були російські гроші. При отриманні кредиту під заставу віддавалися зазвичай цінності (а не земля чи майно). За відсутності власної грошової одиниці і власної системи кредиту, навіть ознак банківської системи не було. Існувала лише загальна каса, яка регулювала і надходження і видатки. Кіш як головна адміністративна одиниця регулював економічну політику. Неабияку роль відігравали чумаки. Як і на інших українських землях, у Запорозькій Січі відносно розвиненою була митна справа, побори і оподаткування були такими ж вишуканими і поширеними, як і в інших землях (переїзд через містечок, перехід через кордон). Це певною мірою стримувало торговельні зв'язки Запорозької Січі, оскільки нерідко вона залишалася поза торговельними шляхами.

Висновок: як самодостатня козацька держава Запорізька Січ водночас підтримувала інтенсивні зв'язки з навколишнім світом.

1.4.2 Зовнішньоекономічні відносини на українських землях у період індустріалізації та формування світового господарства (друга половина XVIII – початок XX ст.)

Упродовж XIV–XVII ст. відбувалось скорочення міжнародних економічних зв'язків України, що було обумовлене такими факторами: втрата власної державності; зміна торговельних шляхів; інституційне обмеження діяльності руських ремісників (поширення цехового устрою) та купців; звуження ринку робочої сили через зростання феодално-кріпосницької залежності селян; зменшення ремісничого асортименту та зростання ролі продукції сільського господарства в міжнародній торгівлі.

З ліквідацією політичної автономії України наприкінці XVIII ст. царський уряд посилив колоніальний наступ на її землях, запровадив загальноімперську державно-політичну систему з її уніфікаційними методами управління.

Уся українська територія, яка входила до складу Росії, була розподілена на три генерал-губернаторства і дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Таврійську, Херсонську та Харківську.

У губерніях державну владу Російської імперії представляли губернатори, яких призначав і звільняв цар. Губернії склалися з повітів, де керували справники. Повіти поділялися на стани, очолювані поліцейськими приставами.

Важливою державною установою була Казенна палата. Вона відала збиранням з населення різноманітних державних податків. Увесь цей адміністративно-управлінський апарат повинен був забезпечити владу царизму на місцях.

Щодо найбільшої маси населення – кріпосних селян, то вся влада над ними належала поміщикам.

Знищення російським царизмом наприкінці XVIII ст. української державності на Лівобережжі і Слобожанщині супроводжувалось русифікацією корінного населення. Цю колонізаторську політику стосовно українського народу російська влада здійснювала переважно ідеологічно-адміністративним шляхом.

Царські адміністратори виганяли українську мову з імперських установ і навчальних закладів усіх ланок освіти. Переважна більшість українського панства одержала звання російських дворян (такими імперські власті визнали майже 25 тис. шляхетських родин колишньої Гетьманщини).

Реформи Петра I у XVIII ст. для зміцнення централізованої російської держави, що відбувалися шляхом екстрактивної політики, позаекономічного примусу та переорієнтацією експортних потоків на російські митниці і порти, спричинили розвиток мануфактур, які пристосовувалися до імперських потреб та повної інтеграції до її економіки.

Згодом російсько-імперська індустріалізація кінця XIX ст. спричинила повну переорієнтацію на сільськогосподарську продукцію, що була потрібна для поповнення золотого запасу казни. Такі дії призвели до диспропорційного розвитку промисловості й аграрно-сировинної спеціалізації.

Чинниками трансформації міжнародних економічних зв'язків України в період формування міжнародної торговельної системи індустріальної цивілізації стали:

- втрата власної незалежності та входження до складу сусідніх державних утворень;
- зміна векторів торговельних зв'язків;
- зростання ролі партикулярного права;
- інституційне обмеження діяльності руських ремісників та купців;
- звуження ринку робочої сили;
- уповільнення процесу структурної диверсифікації виробництва.

Відповідно друга половина XVII – середина XIX ст. (доіндустріальний період розвитку господарства, формування національних, регіональних і світового ринків) характеризується екстенсивним розвитком зовнішньо-торговельних зв'язків під впливом екзогенних чинників, зокрема Великих географічних відкриттів, революції цін в Західній Європі, заохочувальної політики Польської держави що до експорту українського збіжжя, переорієнтації Московською державою продукції українських виробників на внутрішньо імперські ринки. Трансформація структури зовнішньої торгівлі характеризується втратою лідерських позицій за технологічним рівнем і переходом у статус «житниці Європи», що закріпився внаслідок покріпачення українського населення і насадження високотоварного фільваркового господарства.

1.4.2.1. Зовнішня торгівля у ХІХ ст.

В експорті переважала аграрна продукція й сировина (зернові культури, ліс, велика рогата худоба, коні, шкіра, щетина, вовна, сало, льон, коноплі, олія, цукор тощо).

Зростала частка вивозу промислових товарів (сукно, свічки, мило, канати, спирт, цукор, металопродукція, мідь, залізні та марганцеві руди тощо).

Зберігався високий рівень імпорто залежності внутрішнього ринку від іноземної сировини, напівфабрикатів, машин та обладнання, готових виробів. Ввозилися бавовняні та вовняні тканини, фарби, спиртні напої, бавовна, сіль, прянощі, шовк, фрукти, тютюн, оливкова олія.

У географічній структурі зовнішньої торгівлі найбільшу частку займали Велика Британія, Німеччина, Франція, Італія, Австрія, Голландія, Бельгія, Греція, Туреччина. Проте найбільше продукції сировини ввозилося до інших губерній Російської імперії.

Вплив торговельного протекціонізму на господарство України у ХІХ – на початку ХХ ст.:

– закріплення без суб'єктності українських виробників у зовнішньоекономічних відносинах, через що значний обсяг виробленої аграрної й промислової продукції спрямовувався не на зовнішні ринки, а до метрополій;

– збереження аграрно-сировинної спеціалізації економіки;
– монополізація виробництва та розбалансування внутрішнього ринку;
– диспропорційність розвитку нових і традиційних галузей господарства;

– загострення соціальних проблем і суперечностей;
– кількісне нарощування обсягів зовнішньоторговельних операцій;
– розширення географічних векторів зовнішньоторговельних зв'язків;
– підвищення значущості українського регіону як транзитного центру;
– структурна перебудова господарства у напрямі розвитку потужного промислового сектора;

– товаризація виробництва у відносно нових галузях (паперова, селітроваріння, канатне, скляне виробництво);
– становлення спеціалізованих промислових районів;
– формування окремих рис ринкового господарства.

1.4.3 Україна і українські землі в системі зовнішньоекономічних відносин ХХ століття

Зовнішньоекономічні зв'язки України з другої половини ХІХ до 70-х років ХХ ст. відзначені індустріальним періодом, розвитком міжнародного поділу праці на основі обмеженої мобільності ключових видів економічних ресурсів.

У складі єдиного народногосподарського комплексу колишнього СРСР науково-технічний потенціал України був чи не найпершим з-поміж інших республік. Зокрема, за даними ЮНЕСКО, її частка у світовому інженерно-

науковому потенціалі становила на той час майже 7 %. Маючи всього 2,7 % території Союзу і 18 % від усього населення, Україна водночас значною мірою була задіяна в міжнародній науково-виробничій кооперації, не кажучи вже про її високу питому частку в міжреспубліканському поділі праці. На неї припадало майже 40 % виробництва науково-технічної продукції та нових технологій за охоплення близько 20 % сукупного ВВП народногосподарського комплексу СРСР. Наприклад, у 1988 р. Україна добувала 25 % вугілля, виплавляла 35 % сталі, 41 % – чавуну, видобувала 46 % залізної руди, випускала 23 % загальної кількості тракторів, 37,1 % кольорових телевізорів, 96 % – тепловозів колишнього Союзу.

Формами міжнародного науково-технічного співробітництва (з першої третини ХХ ст.) були: концесії, інжиніринг, залучення зарубіжних фахівців, участь у міжнародних науково-дослідних інституціях та програмах;

Для цього періоду була характерна виробнича кооперація та економічна інтеграція в межах так званого «соціалістичного табору» (1950-ті – 1980-ті роки).

На початку ХХ століття зростає роль іноземного капіталу, розміри якого представлені в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2 – Галузева структура іноземного капіталу в Україні (1917 рік)

	Кількість підприємств	Питома вага, %	Величина капіталу, млн. руб.	Питома вага, %
Гірнична промисловість	183	26,75	822,8	37,1
Обробка металу, машинобудування	123	18	392,6	17,7
Обробка мінер. речовин	17	2,5	18,3	0,8
Текстильна пром.	87	12,7	192,6	8,7
Хімічна пром.	46	6,7	78,25	3,5
Паперова та поліграфічна пром.	12	1,75	31,5	1,4
Харчова пром.	36	5,3	37,4	1,7
Лісова пром.	20	3	31,15	1,4
Обробка продукції скотарства	8	1,2	14,45	0,7
Торгівля	26	3,8	77,7	3,5
Транспорт	10	1,5	26,75	1,2
Страхові установи	13	1,9	5,9	0,3
Кредитні установи	40	6	227,7	10,3
Міське господарство	73	10,7	259,5	11,7
всього	684	100	2216,6	100

Результати імпорту іноземного капіталу на межі ХІХ–ХХ ст.

Іноземний капітал – основний рушій пришвидшеної індустріалізації та інституційної трансформації ринкового середовища, що спричинило мультиплікативний ефект модернізації всіх рівнів суспільних відносин, а саме:

- техніко-технологічного (індустріалізація виробництва та поширення передових промислових технологій);
- організаційно-економічного (формування системи ринків, розвиток підприємницького середовища та фабричного господарства);
- соціокультурного (посилення соціального розшарування та оформлення нової моделі соціальної стратифікації; зростанням соціальної мобільності в суспільстві та урбанізація; секуляризація освіти та підвищенням рівня грамотності);
- політичного (трансформація традиційної авторитарної моделі суспільного управління, яка була поступово витіснена раціонально-бюрократичним адміністративним регулюванням, що спирається на законні демократичні процедури).

Виробнича інтеграція як форма МЄВ на межі ХІХ–ХХст.

За підтримки держави та за участю іноземного капіталу постали такі вертикально та горизонтально інтегровані корпоративні структури:

- унітарного типу (акціонерно-пайові та гарантовані державою акціонерні компанії);
- холдингові акціонерні компанії у формі фінансово-промислових об'єднань;
- мультидивізіональні корпоративні організації (трести, синдикати, концерни), які отримали найбільший розвиток у таких вітчизняних галузях, як гірнична, вугільна, металургійна та цукрова.

Іноземний капітал переважно французького і бельгійського походження домінував у найбільших промислових підприємствах України: «Російський Провіданс», «Шодуар», «Гартман», Дружківському, Таганрозькому, Петровському, Дніпровському, Донецько-Юріївському, Костянтинівському, Макіївському, Ольховському підприємствах. Німецький капітал домінував у Краматорському металургійному товаристві; англійським капіталом було засноване найбільше у Європі Новоросійське металургійне товариство. Ці підприємства були включені в міжнародні ланцюги виробництва.

У регіональному розрізі найбільші обсяги іноземних капіталів були представлені у Південному промисловому районі, де іноземні інвестиції домінували у статутних фондах практично всіх великих металургійних підприємств. На початок ХХ ст. майже всі великі металургійні заводи Донбасу належали іноземним акціонерним товариствам. Під контролем іноземного капіталу наприкінці ХІХ ст. знаходилося 67 % виплавки чавуну, 58 % видобутку залізної руди, 70 % видобутку кам'яного вугілля української промисловості.

У цей період відбувалася, як і за попередніх часів, значна міграція населення. Чинниками перетворення України на країну-експортера трудових ресурсів було:

- малоземелля та відносне перенаселення у другій половині ХІХ ст. як наслідок неефективних механізмів ринкових перетворень у сільському господарстві;

– формування потужного еміграційного потенціалу у другій половині ХХ ст. в умовах закритості СРСР та специфіки залучення трудових ресурсів.

– міжнародна науково-виробнича кооперація в межах реалізації радянської програми прискореної індустріалізації (1920-ті – 1930-ті роки)

- надання концесій;
- промислове співробітництво;
- виробниче кооперування;
- науково-технічне кооперування;
- співпраця у сфері проектування і будівництва промислових об'єктів;
- кооперація у сфері підготовки та навчання інженерно-технічного персоналу;

– обмін вченими, фахівцями та організація спільних промислових виставок;

– обмін науково-технічною інформацією.

Обсяг та структура експорту УРСР у 1960–1980-х роках

З підприємств УРСР до інших радянських республік та за кордон активно вивозили металургійне, енергетичне та гірничошахтне обладнання, турбіни, електродвигуни, станки, дизелі, трактори, екскаватори, автобуси, сільськогосподарські машини, літаки та авіаобладнання, телевізори, радіоприймачі, вироби оптичної та приладобудівної промисловості, медичне обладнання та фармацевтичні препарати тощо.

Україна в ланцюгах поставок займала проміжне положення між Заходом і Сходом, слугувала своєрідною механічною майстернею для країн і регіонів, менш розвинених у структурно-технологічному відношенні. Така позиція певною мірою зрівноважувала залежність від зовнішніх поставок сировини і палива.

Поряд із імпортом машин та обладнання із Заходу, відбувався експорт продукції машинобудування українських підприємств на Схід – до середньоазіатських республік СРСР, Монголії, Кореї, В'єтнаму, Індії, Іраку, Ірану, Сирії, Афганістану, Пакистану та ін.

1.4.4 Незалежна Україна в системі МЄВ на межі ХХ–ХХІ століть

З останньої третини ХХ ст. по т.ч. йде процес економічної інтеграції та глобалізації на основі поглиблення традиційних і становлення нових форм постіндустріальних міжнародних економічних зв'язків.

Україна постає як самостійний політико-економічний суб'єкт у міжнародних економічних відносинах на ринкових засадах, відбувається її включення в систему глобальної конкуренції та структуру глобальних мереж, участь у нових формах економічної кооперації та функціонування міжнародних ринків праці, капіталу, ІКТ.

Розвиток зовнішньої торгівлі України у 1990–2010-х роках відбувається під дією впливу внутрішніх чинників: кризи економічних трансформацій 1990-х рр.; краху державної програми приватизації; посилення влади окремих фінансово-бізнесових груп; політичної нестабільності та неефективності державного управління; поглиблення соціальних диспропорцій. Окрім того

на зовнішню торгівлю впливають і зовнішні фактори, що ще більше посилюють внутрішній вплив: прискорена політична та економічна глобалізація світу; розвиток геополітичного плюралізму; інтернаціоналізація виробництва; інвестиційне прискорення; лібералізація зовнішньоекономічної взаємодії; трансформація системи МПП.

У результаті дії зазначених чинників відбувається формування такої моделі економіки, що має значну залежність національного виробництва від зовнішніх ринків, випередження темпів росту показників зовнішньої торгівлі відносно динаміки ВВП країни, зростання інтенсивності експортно-імпортних операцій в розрахунку на душу населення, зниження рівня митно-тарифного регулювання імпорту, активізацію участі країни у МПП.

Під дією комплексу соціальних, економічних та політичних мотивів у роки державної незалежності, а саме: різниці в рівнях доходів, якості життя, політичної та економічної нестабільності, мотивів, пов'язаних з військовою агресією на Сході країни та анексією Криму Російською Федерацією, посилюються міграційні процеси в країні. Спонукають до міграції ще й пошук шляхів самореалізації та соціального комфорту, а також ситуація на світовому ринку праці, безвізовий режим, ефективна міграційна політика країн-реципієнтів та відсутність превентивної державної політики розвитку ринку праці.

Унаслідок масштабної й тривалої трудової та інтелектуальної еміграції Україна втрачає людський потенціал модернізації, уповільнюється розвиток інноваційного підприємництва, сучасної освіти та науки.

Посилення інтеграції України до світового торговельного простору сприяє створенню спільних зон вільної торгівлі з країнами СНД, ГУАМ, ЄАВТ, Македонією, Чорногорією, участь у СОТ, ВМО, МТП. Відбувається зменшення тарифних та нетарифних обмежень доступу українських товарів на світові ринки. Формується багатовекторний зовнішньоторговельний курс України через поступову переорієнтацію вітчизняних експортно-імпортних потоків із країн СНД на країни Європи та Азії. Відбувається інтенсифікація українських ділових контактів та збереження стійких позицій України як експортера низькотехнологічних товарів та імпортера готової продукції.

Спостерігається відчутне зменшення експорту машин та обладнання, хімічної продукції, натомість зростає їхній імпорту (рис. 1.1). Разом із тим позитивну динаміку показує експорт аграрної продукції. Зростання впродовж останнього десятиліття імпорту продукції таких традиційних для українського господарства галузей, як машинобудування, харчова та хімічна промисловість вказує на критичні зміни в зовнішньоекономічних позиціях України (табл. 1.3).

Таблиця 1.3 – Товарна структура зовнішньої торгівлі України (2007-2009 роки)

Статті торгівлі	2007		2011		2015		2019	
	Експорт,%	Імпорт,%	Експорт,%	Імпорт,%	Експорт,%	Імпорт,%	Експорт,%	Імпорт,%
Недорогоцінні метали	42,2	7,8	32,6	6,9	24,8	5,3	20,5	6,0
Машини та обладнання	10,1	17,4	9,8	14,6	10,3	16,7	8,9	21,9
Мінеральна продукція	8,7	28,5	15,1	37,0	8,1	31,2	9,7	21,4
Хім.продукція	8,2	8,8	7,4	9,9	5,6	13,4	3,9	12,3
Продукція рослинництва і тваринництва	5,0	2,7	9,6	3,4	23,1	4,6	28,4	4,8
Готові харчові продукти	4,2	3,4	4,3	3,7	6,5	4,3	6,4	4,3
Жири та олії	3,5	0,6	5,0	0,6	8,7	0,5	9,5	0,4
Інше	18,1	30,8	16,2	23,9	12,9	24,0	12,7	28,9

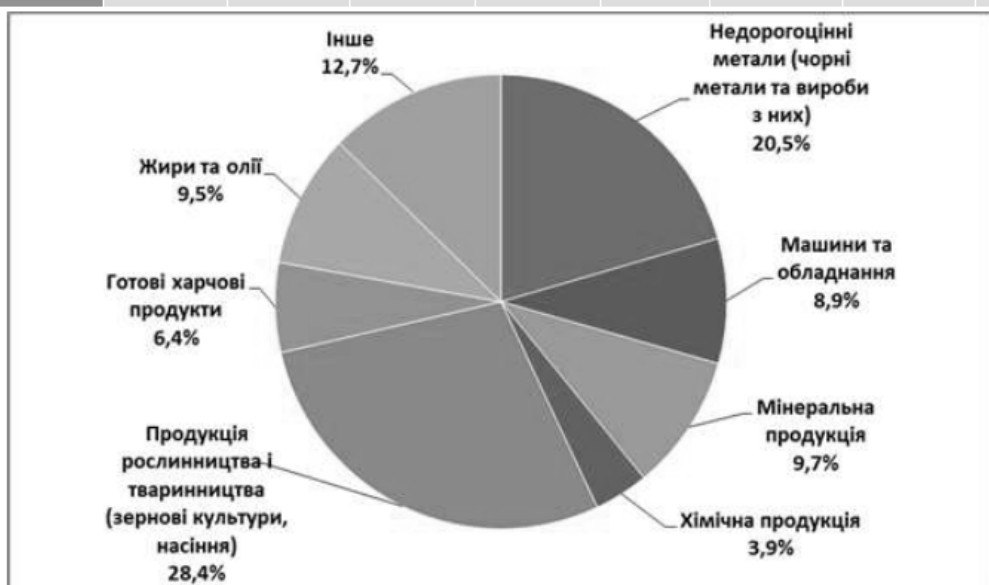

Рисунок 1.1 – Товарна структура Українського експорту у 2019 році

Формування багатовекторності зовнішньоторговельного курсу України відбулося через поступову переорієнтацію частини вітчизняних експортно-імпорتنих товарних потоків на країни Європи (Німеччина, Італія, Польща) та Азії (Китай, Туреччина).

Результатами сучасної міжнародної науково-дослідної співпраці України стали:

- підписання Угоди про «Горизонт 2020»;
- ратифікація Угоди про науково-технічне співробітництво;
- підписання Угоди про наукову й технологічну співпрацю та асоційовану участь України у Програмі наукових досліджень та навчання Євратом (2014–2018);
- ратифікація й нотифікація угоди стосовно надання статусу асоційованого члена в CERN;
- асоційоване членство в EIRO Euro Fusion;
- підписання Рамкової угоди з підтримки дослідницької діяльності між НАН України та JRC;
- формування мережі НКП «Горизонт 2020»;

- проведення незалежного європейського аудиту національної системи досліджень та інновацій України з використанням PSF;
- участь у трьох дослідницьких інфраструктурах ESFRI, що перебувають на стадії будівництва;
- розбудова національних цифрових інфраструктур для досліджень та освіти: діяльність освітніх мереж УРАН та УарНЕТ, а також мережі з розподілених обчислень та обробки даних – Українського національного Грідю.

Отже, з кінця ХХ ст. до сьогодні (економічна глобалізація, становлення нових форм постіндустріальних міжнародних економічних зв'язків) – унаслідок постсоціалістичної економічної дезінтеграції, попри здобуття державної незалежності, позиції України на міжнародних ринках характеризуються посиленням імпортозалежності та залежності від світової кон'юнктури сировинних ринків. Загалом упродовж усіх періодів посилення локальної заінтегрованості українського господарства в централізовану економічну систему призводить до втрати міжнародної конкурентоспроможності на відкритих ринках.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Тема 2.1 Міжнародні економічні відносини на початку ХХІ століття: якісні та кількісні характеристики

2.1.1 Розвиток міжнародних економічних відносин на межі ХХ–ХХІ століття: етапи, ключові події

На кожному етапі економічного розвитку провідні світові інституційні структури та держави визначають пріоритетні детермінанти економічного розвитку на найближчу перспективу та довгостроковий період з урахуванням змін, що відбуваються у світовому господарстві.

Провідні вчені, співробітники Всесвітнього банку М. Спен, Р. Солоу та інші досліджують проблеми інклюзивного стійкого зростання. Співробітниками Групи Всесвітнього банку у Доповіді про світовий розвиток 2019 року «Зміна характеру праці» проаналізовані базові зміни, які відбуваються у світовій економіці в наш час, визначено основний важіль подальшого економічного зростання, запропоновано новий підхід до обчислення індексу людського капіталу (human capital index). У зв'язку з цим виникає необхідність проаналізувати місце України в умовах визнання людського капіталу як провідного фактора економічного зростання в сучасних умовах.

На розвиток світового господарства у новітній час суттєво вплинула НТР. Вона обумовила:

- інтенсифікацію інтеграційних процесів;
- формування ТНК (транснаціональних корпорацій);
- міжнародних кредитно-фінансових інституцій.

Сьогодні розвиток світового господарства пов'язують з процесом глобалізації. Її ознаками є лібералізація та інтеграція ринків, товарів і робочої сили в єдиний світовий ринок. Сьогодні глобалізація – найвпливовіша сила, що визначає майбутнє планети. Одночасно глобалізація значною мірою процес суперечливий. З одного боку глобалізація забезпечує реалізацію переваг МПП, нарощує економічний потенціал, підвищує рівень виробництва, покращує якість життя людей. З другого боку, глобалізація створює нові складні болючі проблеми:

- більша частина виграшу дістається багатим країнам, збільшується нерівність, поглиблюються конфлікти;
- зростає взаємозалежність національних економік, відповідно підвищується рівень регіональної і глобальної нестабільності;
- контроль над національними економіками поступово переходить від суверенних урядів до ТНК і міжнародних організацій.

Економічний розвиток країни у системі світового господарства залежить від системи факторів, вплив кожного елемента якої з часом змінюється, що відображається у дискусіях про важливість того чи іншого фактора та формуванні відповідних наукових шкіл і напрямів.

Одним із найпоширеніших напрямів є географічний детермінізм, найвідомішим прихильником якого в наш час є Дж. Даймонд. Прибічники цього напрямку вважають, що географічне положення та природні умови є визначальними під час встановлення довгострокового тренду розвитку держави.

Інший науковий напрям – культурний детермінізм, який, як вважає більшість науковців, започаткував М. Вебер, що визначив базовою детермінантою економічного розвитку систему культурних цінностей та традицій.

У зв'язку з науково-технічним прогресом у ХХІ сторіччі кардинально змінюється характер праці. Нагальною стає проблема вивільнення певної кількості робітників унаслідок зміни технологій, роботизації, використання штучного інтелекту. У Доповіді Світового банку про світовий розвиток 2019 року «Зміна характеру праці» відмічається, що це пов'язано з:

- новітніми технологіями, заснованими на інтернет-платформах, що докорінно змінюють виробничий процес, генеруючи вартість завдяки мережевого ефекту;

- новітні технології потребують певної підготовки від робітників: зростає попит на когнітивні та соціально-поведінкові навички та знижується попит на низькокваліфіковану працю;

- відбувається роботизація типових трудових операцій, які піддаються «кодуванню»;

- кількість працівників, зайнятих у неформальному секторі, які виконують низькокваліфіковану роботу;

- інтернет-технології, соціальні мережі створюють ефект посилення нерівності у певних верств населення.

У ситуації, що склалася, пропонується звернути особливу увагу на розвиток людського капіталу – «знання, навички та здоров'я, які люди акумулюють протягом свого життя, що дозволяє їм реалізувати свій потенціал як корисних членів суспільства».

У процесі розвитку людський капітал доповнює фізичний, забезпечуючи довгострокове зростання. Людський капітал сам по собі зумовлює від 10 % до 30 % відмінності між країнами у рівні ВВП на душу населення.

З метою об'єктивної оцінки людського капіталу Всесвітній банк запропонував індекс людського капіталу, величина якого коливається від 0 до 1. Індекс вимірює продуктивність праці наступного покоління працівників у зіставленні з еталонним показником повного курсу навчання і повноцінного здоров'я та містить:

- показник виживання дітей із моменту народження та до досягнення шкільного віку (5 років);

- показник очікуваної кількості років навчання у школі з поправкою на якість навчання (поєднання обсягу та якості освіти);

- показник стану здоров'я: розповсюдженість дитячої низькорослості та показник виживання дорослих.

Індекс людського капіталу, розрахований за даними 2018 року, вимірює обсяг людського капіталу, на придбання якого може розраховувати середня дитина, народжена у 2018 році. За результатами Всесвітнього банку зі 157 держав перше місце посів Сінгапур – 0,88, останнє – Чад – 0,29. Україна посіла 50 місце з індексом 0,65.

Однак очевидним є те, що показник індексу людського капіталу є результируючою низки факторів, які впливають на економіку держави загалом.

Згідно з даними наукової доповіді «Національні та глобальні детермінанти економічного зростання України», за роки незалежності щодо світового ВВП рівень ВВП нашої держави знизився у 4,2 раза, а щодо країн Європейського Союзу – у 2,6 раза.

Піднесення економіки можливе лише шляхом модернізації виробництва, впровадження новітніх технологій на підставі ІТ-технологій, використання штучного інтелекту, роботизації стандартних алгоритмів праці.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – показник, що виражає ринкову вартість загального обсягу товарів і послуг, вироблених усередині країни за певний період. Виробнича динаміка або темп зростання ВВП будь-якої країни відображає стан її господарства. Нормальним темпом економічного зростання провідних країн світу вважається показник 2–3 % у рік. Високі темпи зростання ВВП на рівні 6–8 % на рік визначили входження в ТОП-10 найсильніших економік світу на 2014 р. цілої групи країн, що розвиваються – Китаю, Бразилії, Індії. Показник ВВП на душу населення характеризує не тільки рівень економічного розвитку, а й реальне благополуччя кожної людини в країні. Наприклад, Росія на той же час за обсягом ВВП займає 10-те місце у світі, а за показником ВВП на душу населення (24 805 дол.) – тільки 49-те місце.

2.1.2 Основні кількісні характеристики розвитку МЕВ на початку XXI століття: джерела інформації, показники, статистика

В умовах відкритої змішаної економіки у короткостроковому періоді ускладнюються вихідні умови моделі *IS-LM*, тому пристосування до нових умов здійснюється за допомогою моделі *Манделла – Флемінга*. Вихідним положенням останньої моделі є дослідження так званої малої відкритої економіки для позначення економіки країни, не спроможної впливати на рівень світової процентної ставки.

Крім того, припускають здатність капіталу вільно переміщуватися між країнами залежно від рівня процентної ставки. Якщо національна ставка відсотка перевищує середньосвітову, то відбувається приплив капіталу в країну, що після конвертації іноземних валют у національну збільшує пропозицію грошей і зменшує внутрішню ставку до рівня світової. Якщо внутрішня процентна ставка зменшується відносно світової, то з'являється передумови відпливу капіталу, що у підсумку спричиняє зростання національної ставки відсотку.

Таким чином, міждержавний рух капіталу спричиняє в малій економіці такі головні наслідки: внутрішня процентна ставка вирівнюється із світовою;

приплив або відплив капіталу змінює попит на вітчизняну валюту і валютний курс; зміна курсу обумовлює зміну чистого експорту й відповідно ВВП.

При застосуванні фіскальної, монетарної або зовнішньоторговельної політики принципову роль відіграє режим валютного курсу.

За умов плаваючого курсу стимулюючі фіскальна і зовнішньоторговельна політика спочатку сприяють зростанню внутрішньої процентної ставки і припливу капіталу з-за кордону доти, доки приріст ВВП, що спричинюється такою політикою, повністю не нейтралізується ефектом витіснення чистого експорту під впливом зростання валютного курсу (подорожчанням і скороченням експорту й здешевленням і збільшенням імпорту). Таким чином, стимулюючі фіскальна і зовнішньоторговельна політика в умовах плаваючого курсу є неефективними.

Вплив монетарної стимулюючої політики на обсяг ВВП, навпаки, є продуктивним при плаваючому курсоутворенні. Завдяки додатковому внутрішньому грошовому пропонуванню національна процентна ставка падає, відбувається відплив капіталу за кордон, що зменшує попит на вітчизняну валюту, знижуючи її курс. Останній факт сприяє здешевленню і збільшенню експорту країни й одночасно подорожчання й скороченню імпорту. Це означає позитивну динаміку чистого експорту і ВВП у цілому. Таким чином, монетарна політика в умовах плаваючого курсу є ефективною.

Інші висновки отримуємо за умов фіксованого курсу. Стимулюючий варіант фіскальної й зовнішньоторговельної політики не спричиняє зростання курсу національної валюти, що забезпечується центральним банком через механізм валютних інтервенцій. Якщо валютний курс не змінюється, то не виникає ефекту витіснення чистого експорту. Отже, в умовах фіксованого курсу фіскальна і торговельна політика є ефективними.

Грошово-кредитна політика в умовах фіксованого курсу є неефективною. Наприклад, монетарне стимулювання збільшує пропозицію грошей. Це викликає зниження процентної ставки, відплив капіталу і подальше нарощування пропонування вітчизняної валюти, що провокує валютний курс на зниження. Проте центральний банк зобов'язаний утримувати валютний курс на фіксованому рівні. Через механізм валютних інтервенцій він продає іноземну валюту, зменшуючи пропозицію вітчизняної грошової одиниці для утримування незмінного рівня курсу. Таким чином, нейтралізується стимулюючий ефект кредитної експансії.

Валютно-фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності – це комплекс спеціально розроблених і законодавчо закріплених форм і методів створення та використання валютно-фінансових ресурсів забезпечення економічного і соціального розвитку країни. Валютно-фінансовий механізм стимулює приплив іноземного капіталу, забезпечує міжнародні розрахунки між учасниками зовнішньоекономічної діяльності, валютні і фінансові операції, формування та використання валютних й фінансових ресурсів, визначає світову ціну, ставку позичкового відсотку, валютний курс, за допомогою відповідних важелів і методів сприяє інноваційно-інвестиційній діяльності, розвитку національної та світової економіки.

Платіжний баланс (Balance of Payments) – співвідношення між сумою грошових надходжень, отриманих країною з-за кордону, та сумою здійснених нею платежів за кордон протягом певного періоду. Він складається з двох частин – надходжень і платежів. Якщо грошові надходження перевищують платежі, баланс є активним (профіцитним), а якщо сума платежів більша від надходжень – пасивним (дефіцитним).

Принципами побудови платіжного балансу є:

1. Використання балансового методу.
2. Система подвійного запису.
3. Фіксація часу трансакції або зміни у фінансовому активі чи зобов'язанні. Принцип подвійного запису вимагає, щоб записи операцій за дебетом і кредитом проводилися одночасно, тоді статті будуть збалансовані.
4. Принцип ринкової ціни.
5. Використання долару США для забезпечення міжнародного порівняння.
6. Чітке визначення економічної території країни. У широкому сенсі економічною територією є географічна територія або юрисдикція, для якої складаються статистичні дані. Найпоширенішим поняттям економічної території є простір, що знаходиться під економічним контролем одного уряду.
7. Поняття резидента і нерезидента. Резиденцією інституційної одиниці (домогосподарства, корпорації, державного органу) є економічна територія, з якою у неї є найбільший зв'язок і яка слугує центром її економічного інтересу.

Основні компоненти платіжного балансу групуються за рахунками поточних операцій та операцій з капіталом, а також фінансовим рахунком.

Кредитові записи рахунків поточних операцій та операцій з капіталом включають експорт товарів і послуг, первинні та вторинні доходи до отримання, вибуття невиробничих нефінансових активів.

Дебетові записи включають імпорт товарів і послуг, первинні та вторинні доходи до виплати, набуття невиробничих нефінансових активів.

При публікації платіжний баланс може бути представлений в стандартній або аналітичній формах.

За стандартною формою товари, послуги та поточні трансферти об'єднуються в рахунку поточних операцій, а капітальні трансферти, прямі інвестиції, портфельні інвестиції, фінансові похідні, інші інвестиції та резервні активи – в рахунку операцій з капіталом та фінансовими інструментами. Усі складники платіжного балансу групуються за двома рахунками: рахунком поточних операцій, і рахунком операцій з капіталом та фінансових операцій. Рахунок поточних операцій віддзеркалює рух за кордон або з-за кордону товарів, послуг і трансфертних платежів. Рахунок руху капіталів виявляє рух позикових коштів і фінансових активів: по-перше, відтік капіталів; по-друге, приплив капіталів. Підсумовування розділів балансу, з урахуванням статті «Помилки та упущення», дозволяє вивести підсумковий (зведений) баланс, який може мати або позитивне, або негативне

сальдо. Якщо підсумкове сальдо позитивно – країна збільшує свої вимоги до інших країн, і, відповідно, на таку ж суму зменшуються її зобов'язання по відношенню до них. Навпаки, якщо підсумкове сальдо балансу негативне – країна повинна збільшити свої зобов'язання по відношенню до інших країн, з тим, щоб відшкодувати дефіцит платіжного балансу.

Однак діюча офіційна версія платіжного балансу полягає в перекласифікації і перегрупованні наявних відомостей так, щоб за можливістю відокремити первинні, автономні операції від вторинних. *За аналітичною формою* передбачає виведення активного або пасивного сальдо платіжного балансу, яке повинно визначатися як сумарний результат незалежних, автономних операцій поточного і капітального характеру, що здійснюються резидентами й нерезидентами, і, таким чином, виявляти спрямованість зовнішньоекономічної діяльності країни. При аналітичному поданні в рахунок операцій з капіталом і фінансовими інструментами не включають зміну розмірів золотовалютних резервів (резервних активів) країни, а виділяють їх в окрему, четверту частину платіжного балансу, щоб було видно, з яким реально сальдо в результаті був зведений платіжний баланс: якщо резерви зросли, то з позитивним, а якщо скоротилися – то з негативним (при цьому знак «-» буде означати зростання резервів, оскільки майже у всіх країн вони зберігаються не стільки в золоті, скільки в іноземній валюті, що в разі зростання резервів означає придбання іноземних активів). Зміна резервів також виділяється в окрему частину платіжного балансу, але чисті помилки і пропуски, навпаки, включаються в рахунок операцій з фінансовими інструментами, що актуально для країн з великим нелегальним вивезенням капіталу.

2.1.3 Макроекономічні показники розвитку МЄВ: особливості розрахунку та взаємозв'язок

Форми міжнародних економічних відносин можна умовно поділити на традиційні та сучасні. До традиційної форми насамперед належить міжнародна торгівля. Міжнародну і зовнішню торгівлю описують три найбільш важливі показники:

- товарообіг – сума експорту та імпорту;
- товарна структура (формується на основі митної статистики країн і подається у стандартизованому вигляді на основі SITC або HS);
- географічна структура (формується на основі митної статистики країн).

Показники, що характеризують рівень участі країни в МПП Для характеристики різних аспектів участі країни в міжнародному поділі праці необхідно насамперед знати обсяг валового внутрішнього продукту (ВВП) країни. Величина ВВП є вихідним параметром при проведенні аналізу багатьох особливостей стану міжнародного поділу праці, оскільки вона характеризує одну з важливих його сторін – зосередження зусиль окремих країн на виробництві частини валового світового продукту.

ВВП розраховують за допомогою трьох методів:

1) виробничого

$$GDP = GVA + Tr = (GP - Vig) + (ATr - Subp), \quad (2.1)$$

де GVA – валова додана вартість;

GP – валовий випуск;

Vig – проміжне споживання;

Tr – чисті продуктові податки як сальдо (різниця) продуктових податків (ATr) і субсидій (Subp)

1) кінцевого використання (споживання);

$$GDP = C + I + NX = (CP + CG) + (IP + IG) + (X - Im), \quad (2.2)$$

де C – кінцеві споживчі витрати усіх інституційних одиниць як сума недержавних (CP) і державних (CG) споживчих витрат;

I – валове нагромадження всіх інституційних одиниць як сума недержавного (IP) і державного (IG) нагромадження;

NX – чистий експорт (сальдо торговельного балансу) як різниця між валовим експортом (X) та імпортом (Im);

3) розподільчий метод, або за категоріями доходу

$$GDP = W + GPr + Tr/im = W + (PRgr + INCmix) + (ATr/im - Subpr/im), \quad (2.3)$$

де W – оплата праці найманих працівників;

GPr – загальні прибуткові доходи від капіталу;

PRgr – валовий прибуток;

INCmix – змішаний дохід;

Tr/im – чисті податки на виробництво та імпорт;

ATr/im – сукупні податки на виробництво та імпорт;

Subpr/im – субсидії на виробництво та імпорт.

Дані про обсяг ВВП окремих країн і величину їхнього валового експорту на світовий ринок є вихідними моментами для визначення ступеня залучення ресурсів країни до процесу міжнародного поділу праці. Показник цей розраховується шляхом відношення величини всього експорту окремої країни на світовий ринок до обсягу її валового внутрішнього продукту. Отриманий таким шляхом підсумок і є реальним показником участі країни в міжнародному поділі праці, адже він представляє частку ресурсів окремої країни, дійсно залучених до процесу міжнародного поділу праці. Зазвичай цей показник називається експортної квотою. Окрім цього, для характеристики масштабів участі країни у міжнародній торгівлі застосовуються такі показники:

- коефіцієнт відносної експортної спеціалізації;
- коефіцієнт внутрішньогалузевої міжнародної спеціалізації;
- експортна квота;
- імпортна квота;
- зовнішньоторговельний оборот;
- зовнішньоторговельне сальдо.

1. Коефіцієнт відносної експортної спеціалізації:

$$BEC = E_k / E_c, \quad (2.4)$$

де E_k – питома вага товару в експорті країни;

E_c – питома вага товару в світовому експорті.

Якщо $BES > 1$, то галузь або товар вважаються міжнародно-спеціалізованими.

2. Коефіцієнт внутрішньогалузевої міжнародної спеціалізації:

$$BMS = (E-I)/E + I, \quad (2.5)$$

де E – експорт;

I – імпорт (показник коливається від -100% , якщо країна – винятковий імпортер, до $+100\%$, якщо країна – винятковий експортер).

3. Експортна квота:

$$E = E / \text{ВВП}, \quad (2.6)$$

де E – обсяг експорту за певний період;

ВВП – валовий внутрішній продукт країни.

Показник свідчить про ступінь залежності виробництва національної економіки від збуту своїх товарів на ринках інших країн, показує можливості певної країни робити певну кількість продукції для продажу на світовому ринку.

Експортна квота має важливе аналітичне значення. По-перше, вона свідчить про ступінь залежності виробництва національної економіки від збуту своїх товарів на ринках інших країн. По-друге, частка експорту у валовому внутрішньому продукті показує можливості певної країни виробляти певну кількість продукції для продажу на світовому ринку. Важливим показником, що застосовуються для вимірювання ступеня залучення всіх ресурсів окремої країни до системи міжнародного поділу праці, є коефіцієнт випередження темпами зростання валового експорту темпів зростання валового внутрішнього продукту певної країни. Вище зазначалося, що відношення експорту до обсягу ВВП показує ступінь залучення ресурсів країни до системи міжнародного поділу праці, отже, на основі порівняння темпів зростання експорту з темпами зростання валового внутрішнього продукту можна вже робити висновки про перспективи зміни цього рівня, тобто про тенденції зміни ступеня участі країни у МПП.

Про ступінь включення економіки країни в міжнародні економічні відносини можна робити висновки і за іншими показниками. Зокрема, поряд з експортною квотою варто для цієї мети використовувати і величину валового імпорту. Відношення валового імпорту певної країни до її валового внутрішнього продукту називається імпортною квотою. Імпортна квота показує, яку частину імпорт становить від ВВП. Її можна зіставити з експортною квотою й у такий спосіб встановити співвідношення між експортом і імпортом. Вони можуть бути рівні, але найчастіше ці величини не збігаються. Для вимірювання ступеня включення країни в МПП застосовується і коефіцієнт випередження темпами зростання імпорту темпів зростання валового внутрішнього продукту. На відміну від імпортної квоти цей показник дає уявлення про тенденції розвитку імпорту, про ступінь залежності національної економіки від закупівель товарів за кордоном.

4. Імпортна квота:

$$I_k = I / \text{ВВП}, \quad (2.7)$$

де I – величина імпорту;

ВВП – валовий внутрішній продукт країни.

5. Зовнішньоторговельний оборот: сума чотирьох складових: експорту і реекспорту, імпорту і реімпорту.

6. Зовнішньоторговельне сальдо: різниця між сумою експорту і реекспорту, з одного боку, та сумою імпорту і реімпорту – з другого.

Нарешті, для виміру рівня розвитку зовнішньоекономічних зв'язків певної країни використовують і зовнішньоторговельну квоту, що становить відношення величини зовнішньоторговельного обороту країни до обсягу її валового внутрішнього продукту. Зовнішньоторговельна квота показує загальний обсяг зовнішнього товарообігу певної країни з країною партнером або з усім світовим співтовариством, але не дає водночас його якісної характеристики.

Тема 2.2 Глобалізація і суперечності розвитку сучасних МЕВ

2.2.1 Сутність і рушійні сили глобалізації

Визначають два основні підходи до оцінювання рівня глобалізації: тих, що використовують моноіндекси та таких, що базуються на інтегрованих синтетичних індексах.

Моноіндекси встановлюються, виходячи із впливу глобалізації на окремі економічні чи фінансові показники. Разом з тим, з початку ХХІ ст. активно розробляють нові синтетичні індекси глобалізації, намагаючись охопити цей багатогранний процес з різних аспектів та всебічно кількісно його оцінити.

Найбільше поширилися та широкого застосування набули: Новий індекс глобалізації (NGI), ступінь розвитку глобалізаційних процесів КОФ, Маастрихтський індекс глобалізації (MGI) [4–7].

Система кількісного вимірювання ступеня розвитку глобалізаційних процесів КОФ, яка охоплює економічні, соціальні та політичні аспекти глобалізації, була розроблена у 2002 р. швейцарським Інститутом дослідження бізнесу і на сьогодні стала однією з найавторитетніших у світі [7–8].

При встановленні синтетичного індексу розробники виходили з того, що глобалізація визначається як процес створення мереж зв'язків між суб'єктами на мультиконтинентальних відстанях і опосередковано реалізується через велику кількість потоків: людей, інформації та ідей, капіталів і товарів. Цілком природно, що ці процеси мають бути враховані при визначенні індексу глобалізації. Крім того, поза увагою не може лишатися і той факт, що глобалізація трактується як процес, який руйнує національні кордони, інтегрує національні економіки, культури, технології, системи управління та виробляє складні відносини і взаємозалежності.

Кількісне вимірювання ступеня розвитку глобалізаційних процесів індексу КОФ базується на трьох вимірах, які визначають економічну, політичну та соціальну складові глобалізації:

1. *Економічну глобалізацію* (питома вага при визначенні індексу глобалізації 36 %) з рівними частками по 50 % характеризують фактичні потоки товарів, капіталу і послуг, з одного боку, та їхні обмеження, з іншого.

Фактичні потоки є зваженою сумою чотирьох макропоказників показників у відсотках до ВВП:

– зовнішньоторговельний оборот товарів і послуг (у відсотках до ВВП) (22 %);

– прямі іноземні інвестиції (у відсотках до ВВП) (27 %);

– портфельні інвестиції (у відсотках до ВВП) (24 %);

– виплати іноземним громадянам (у відсотках ВВП) (27 %).

Обмеження (50 %). Відносяться до обмежень в торгівлі та рухові капіталу з використанням прихованих імпорتنих бар'єрів, означають тарифні ставки, податки на міжнародну торгівлю та індекс контролю за рухом капіталу. Країни з вищими доходами від тарифів є менш глобалізованими. У міру збільшення середньої тарифної ставки країні призначаються нижчі оцінки. Рейтинг буде поступово знижуватися до нуля, оскільки середня тарифна ставка наближається до 50 % (що зазвичай не перевищує у більшості країн у нашій вибірці);

– приховані бар'єри для імпорту (23 %);

– середній тариф (28 %);

– податки на міжнародну торгівлю (у відсотках від поточних доходів) (26%);

– обмеження рахунку операцій з капіталом (23 %).

2. *Політичну глобалізацію*, що характеризує поширення державної політики. Вага в визначенні індексу глобалізації – 27 %;

– посольства в країні (25 %);

– членство в міжнародних організаціях (27 %);

– участь у місії Ради Безпеки ООН (22 %);

– міжнародні договори (26 %).

3. *Соціальна глобалізація*, виражена як поширення ідей, інформації, людей. Вага у визначенні індексу глобалізації – 37 %.

1) Дані про особисті контакти. Цей індекс призначений для охоплення прямої взаємодії між людьми, що живуть в різних країнах (33 %);

– телефонний трафік (26 %);

– грошові перекази (у відсотках ВВП) (2 %);

– міжнародний туризм (26 %);

– іноземне населення (відсоток від загальної чисельності населення) (21 %);

– міжнародні листи (на душу населення) (25 %).

2) Дані про рух інформації (35 %). У той час як особисті контактні дані призначені для вимірювання ступеня взаємодій між людьми з різних країн, субіндекс інформаційних потоків призначений для вимірювання потенційного потоку ідей та зображень.

– користувачі Інтернету (на 1 000 осіб) (36 %);

– телебачення (на 1 000 осіб) (38 %);

– торгівля в газетах (у відсотках ввп) (26 %).

3) Дані про культурну близькість (32 %). Найскладніший для розуміння субіндекс глобалізації. Для його визначення пропонувалось визначати кількість пісень у хітпарадах інших країн, або фільмів, показаних у національних кінотеатрах, які були відзняті в Голівуді.

Проте цих даних не вистачає для більшості країн у нашій вибірці. Замість цього ми використовуємо:

— кількість ресторанів Макдональдс (на душу населення) (46 %).

— кількість магазинів фірми Ікеа (на душу населення) (46 %).

— торгівлю книгами (у відсотках ВВП) (7 %).

Дані при побудові індексу КОФ розраховуються щорічно. При визначенні індексів кожна із змінних, наведених вище, перетворюється в індекс за шкалою від одного до ста, де сто – це максимальне значення, а один є мінімальним значенням для конкретної змінної у період 1970–2013 рр. Більше значення показника означає вищий рівень глобалізації. Питома вага для розрахунку субіндексів визначається за допомогою аналізу основних компонентів для всієї вибірки країн і років.

Ваговий коефіцієнт визначається так, щоб забезпечити максимальну варіацію результуючого основного компонента та якомога повніше охопити діапазон змін. Така ж процедура застосовується до субіндексів при побудові загального індексу глобалізації. Однак далеко не завжди доступні повні дані для всіх країн і років. Відтак, при розрахунку індексів усі змінні лінійно інтерполюються перед застосуванням процедури зважування. Таким чином, лінійна екстраполяція дає змогу відсутні значення замінити на основі останніх наявних даних. Дані для субіндексів і загального індексу глобалізації не розраховуються, якщо вони спираються на невеликий діапазон змінних у кожному конкретному випадку, для конкретного року і країни. Дані для побудови індексу КОФ вважаються відсутніми, якщо більш ніж 40 % необхідної інформації відсутні або щонайменше два з трьох субіндексів не можуть бути обчислені.

Індекси з економічної, соціальної та політичної глобалізації, а також загальний індекс розраховуються на основі зваженого індивідуального ряду даних без використання агрегованих показників глобалізації нижнього рівня. Це дає змогу обчислювати узагальнені рівні індексу, навіть якщо значення субіндексів неможливо розрахувати через нестачу інформації.

2.1.2 Глобальні проблеми людства та суперечності глобалізації

Основна сутність глобальної економіки полягає в розширенні та оптимізації відносин між державами і народами для полегшення процесу їхнього спілкування і взаємодії. Як наслідок, це не може не вплинути на процес формування світових ринків праці, товарів і капіталу, розвиток інформаційного суспільства, а також часто є причиною виникнення гострих конфліктів між різними країнами та посилення залежності між ними.

Глобальні економічні проблеми умовно можна розділити на 2 типи:

1) взаємодія людини і природи (проблема вичерпаності ресурсів, екологічна проблема);

2) проблеми всередині людського суспільства (проблема подолання бідності, продовольча проблема, загроза ядерної війни, демографічна проблема) [21].

Розглянемо більш детально основні аспекти перелічених проблем та як вони стосуються нашої країни.

Проблема обмеженості енергії і сировинних ресурсів обмежує можливості подальшого промислового розвитку. Енергія – один з основних факторів успішного розвитку людської цивілізації. Подальший економічний розвиток і рух людства неможливі без різних видів енергії та сировини.

Визначальну роль відіграє і абсолютна обмеженість природних ресурсів у масштабах всієї планети. В останні десятиліття значно збільшилося споживання невідновлюваних природних ресурсів, і, зокрема таких енергетичних ресурсів, як нафта, вугілля, газ і т. д. Крім того, енергія і сировина нерівномірно розподілені у світі: багаті з корисних копалин і енергоресурсів країни знаходяться поряд із тими країнами, які повністю позбавлені або мають їх у недостатній кількості. Цей фактор теж має важливий вплив на міждержавні відносини, а також у значній мірі визначає рівень розвитку продуктивних сил цих країн [21, с. 373].

У рішенні енергетичної проблеми важливу роль відіграють міжнародні організації, серед них – Міжнародне агентство ООН з атомної енергії. Їхня діяльність спрямована не тільки на вирішення поточних питань розвитку енергетики, але і на проблеми, пов'язані з її розвитком. Прогнози цих компаній дозволяють більш повно представити майбутнє енергопостачання і наслідки можливих рішень з розвитку енергетичного господарства.

Що стосується України, то вона також має високий ступінь енергетичної залежності від імпортованих енергетичних ресурсів та палива. За даними Держкомстату, лівову частку імпорту в Україну становлять палива мінеральні, нафта і продукти її перегонки. І хоча останні роки спостерігається певне скорочення питомої ваги зазначеної групи в українському імпорті, все ж її частка залишається достатньо високою.

Проблема продовольчого забезпечення населення і продовольчої безпеки є однією з найактуальніших і пріоритетних завдань людства. Брак продовольства є серйозною проблемою. Щоб прогодувати себе, на цьому етапі розвитку, людству необхідно потроїти виробництво продуктів харчування, але, на думку експертів, на цьому рівні розвитку науки і виробництва це неможливо.

Незважаючи на високий агропромисловий потенціал, Україна також відчуває на собі цю глобальну проблему. У Глобальному індексі продовольчої безпеки, що аналізує показники 109 країн світу, Україна в 2017 році зайняла 63 місце. Серед сильних показників України можна відзначити продовольчу безпеку – комплексний показник, який використовується для оцінки ступеня сприятливості умов для забезпечення продовольчої безпеки, а також низький рівень втрат продовольства. Серед

основних проблем відзначаються низький обсяг державних витрат на наукові дослідження в галузі сільського господарства і рівень ВВП на душу населення, вдвічі менший, ніж середньосвітовий показник.

Крім того, згідно з даними Всесвітньої продовольчої програми ООН, в Україні 1,2 мільйона людей відчують гостру нестачу продовольства. В організації пов'язують продовольчу кризу із військовим конфліктом на Донбасі, оскільки саме ці регіони потрапили в категорію проблемних.

Демографічна криза в низці розвинених країн вже призвела до порушення відтворення населення, скорочення його чисельності та природного вимирання.

Однак спостерігається швидке зростання населення в нерозвинених країнах Азії, Африки і Латинської Америки. Зараз, незважаючи на несприятливі соціально-економічні умови, у країнах третього світу живе приблизно в 3 рази більше людей, ніж у розвинених.

У розвинених країнах науково-технологічний розвиток призвів до зростання безробіття, яке, зі свого боку, призвело до зниження народжуваності.

Проте в країнах із перехідним типом економіки зазвичай зниження смертності не супроводжується відповідним скороченням народжуваності. Що ж стосується України, то протягом багатьох років демографічна ситуація є критичною.

Глобальні екологічні проблеми – це проблеми, пов'язані із впливом людини на природу в ході господарської діяльності суспільства, та зворотним впливом змінюваної природи на людину. Головна загроза полягає в тому, що значні зміни людиною природного середовища, досягаючи певного рівня, стають незворотними і тоді це середовище втрачає здатність до самовідновлення, а це загрожує людству загалом.

Надзвичайно складною все ще залишається екологічна ситуація в Україні. Лише кризовий стан вітчизняної економіки дещо послабив тиск виробництва на природне середовище. Про високий ступінь тиску на екологічне середовище в Україні свідчать дані про зростання обсягів утворення відходів. Для повної картини екологічного лиха варто ще врахувати відсутність практики цивілізованої утилізації всіх видів відходів.

Бідність – ця постійна проблема людства, що супроводжує його історію, незважаючи на зростання промислового виробництва, розвиток усіх факторів виробництва, використання передових досягнень науки, техніки і технологій, досвіду й знань.

У сучасному світі бідність і відсталість характерні насамперед для країн, що розвиваються, де проживає майже 2/3 населення Землі. Тому цю глобальну проблему часто називають проблемою подолання відсталості країн, що розвиваються. У цих країнах близько 1,2 млрд людей живуть нижче порогу бідності, на менше ніж долар на день, ще 2,7 млрд борються за виживання – менше ніж 2 долари на день. Скажімо, 1/4 населення Бразилії, 1/3 жителів Нігерії, 1/2 населення Індії споживають товарів і послуг менше ніж на 1 дол. на день.

Варто зазначити, що у найрозвиненіших країнах, незважаючи на загальні високі стандарти життя, усе ще не вирішена проблема бідності: у 1995–2005 р. від 10 % до 12 % усього населення США офіційно визнавалося бідним; у країнах ЄС і в Японії показник бідності перевищував показник у США майже в 1,3 рази.

Стрімко зростає бідність у колишніх соціалістичних країнах, особливо в СНД, показник бідності в яких зближається з відповідним показником у країнах, що розвиваються. Не винятком, на жаль, є і Україна. Українські експерти склали список найбідніших держав Європи, визнавши країну лідером антирейтингу. Як критерій фахівці вибрали рівень зарплат, вивчивши заробіток жителів європейських країн після сплати податків. З'ясувалося, що в Україні ця сума є найнижчою.

Українська бідність має цілу низку специфічних особливостей: низький рівень життя населення в цілому, психологічне неприйняття економічної нерівності; висока питома вага людей, що вважають себе бідними; поширеність бідності серед працюючого населення.

Глобальна загроза ядерної війни. За одностайною оцінкою багатьох учених і політичних діячів, третя світова війна, якщо вона вибухне, стане трагічним фіналом всієї історії людської цивілізації саме через існування ядерної зброї. У світі спостерігаються численні конфлікти локального характеру з приводу територіальних, етнічних, релігійних суперечностей, що можуть перетворитися на регіональні чи глобальні конфлікти, особливо якщо в них опосередковано задіяні економічні інтереси великих держав. На сьогоднішній день у світі існує принаймні 8 ядерних держав (США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція, Індія, Пакистан, Ізраїль, КНДР), деякі з котрих час від часу відверто погрожують міжнародному співтовариству ядерним вибухом.

Україна після розвалу СРСР отримала у спадок третій за потужністю ядерний арсенал. Проте через низку політичних і економічних чинників стала без'ядерною державою. Саме 5 грудня 1994 року був підписаний Будапештський меморандум, згідно з яким Україна отримувала міжнародні гарантії незалежності, збереження суверенітету і затверджених державних кордонів. Його гарантами виступили Росія, США, Велика Британія, до яких приєдналися Франція і Китай. Вони зобов'язувалися утримуватися від будь-яких проявів агресії щодо України, зокрема і від економічного тиску. Уже 2 червня 1996 р. країна повністю позбулася ядерного статусу, і почалось вивезення боєголовок.

Дуже велику небезпеку в наші дні становить *проблема міжнародного тероризму*, дії якого ми спостерігаємо в різних куточках світу майже щодня.

1.2.3 Суперечності та проблеми сучасного етапу глобалізації

Термін «глобалізація» (від лат. «globus» – куля) увійшов у науковий обіг наприкінці ХХ століття. На основі іменника globus – куля з'явився французький прикметник global, тобто «стосується всієї земної кулі» (або повний, всеохоплюючий, всеосяжний).

Поняття «глобалізація економічного життя» і «глобальна економіка» не тотожні. Глобалізація є процесом переходу від світової економіки до глобальної. Світова економіка – це об'єднання взаємопов'язаних суверенних національних економік унаслідок їхньої інтеграції та інтернаціоналізації. Глобальна економіка, на відміну від світової економіки, є вищою формою економічної діяльності у планетарному обсязі. Тут роль «нації-держави» зводиться до мінімуму і вважається анахронізмом індустріального суспільства.

Економічна глобалізація як принципово новий процес розпочалася наприкінці ХІХ ст. Він був перерваний двома світовими війнами та «великою депресією», а нового прискорення та поширення отримав у останній чверті ХХ ст. внаслідок реалізації досягнень НТП. Є й інші тлумачення глобалізації. Значна кількість дослідників вважає, що глобалізація відбувається упродовж кількох останніх століть унаслідок інтеграції та інтернаціоналізації світового господарства.

Початок ХХІ століття характеризує *нова глобалізація* з такими головними особливостями:

– глобалізація економіки та технологій під контролем невеликої кількості могутніх ТНК, штаб-квартири яких розміщуються переважно в США, Китаї, Західній Європі, Японії, Південній Кореї, і світових фінансових центрів, які здійснюють миттєві глобальні перетоки капіталів в інтересах тих самих ТНК;

– глобалізація інформаційних потоків через Інтернет, телекомунікації, інформаційні ТНК, нав'язування через ці канали західного соціокультурного устрою й системи цінностей іншим цивілізаціям, що підриває їхню самобутність (зокрема мовну), їхнє спадкове ядро;

– однополюсний світ на підставі домінування єдиної наддержави.

Аналітики Bank of America визначили завершення піків деяких світових трендів наприкінці другого десятиріччя ХХІ століття і спрогнозували такі зміни глобальних мегатрендів протягом третього десятиріччя:

1. *Пік глобалізації*: кінець необмеженого переміщення товарів, капіталів і праці.

2. *Пік нерівності*: формування морального капіталізму; боротьба з ухиленням від податків; масштабні фіскальні заходи.

3. *Пік молодості*: кількість літніх (65 років і більше) уперше перевищила кількість дітей у віці до 5 років, населення Землі старіє.

4. *Пік нафти*: світовий попит на нафту вперше перестає зростати, перехід від викопного палива до поновлюваної енергетики й електромобілям.

5. *Пік авторинку*: починає знижуватися загальна кількість машин із дизельним двигуном внутрішнього згорання на дорогах.

6. *Пік споживання*: зупиняється демонстративне споживання в розвинених країнах, іде перехід від власності до безвідхідної економіки й економіки спільного користування.

Тема 2.3 Регулювання і прогнозування тенденцій розвитку основних форм міжнародних економічних відносин

2.3.1 Сутність, форми, методи та інститути регулювання основних форм МЕВ

Зовнішньоекономічна політика – діяльність держави щодо визначення цілей та інструментів їхнього досягнення у сфері зовнішньої торгівлі.

Два типи зовнішньоекономічної політики держави:

- фритредерство (вільна торгівля) з перевагою ринкових механізмів саморегулювання і мінімальним втручанням держави;
- протекціонізм, тобто захист внутрішнього ринку від іноземної конкуренції засобами стимулювання національного експорту й обмежень імпорту.

У практиці міжнародної економіки розрізняють такі *рівні регулювання міжнародної торгівлі*:

- *фірмовий* – угода між фірмами про розподіл ринку сировини, матеріалів, збуту товарів, сфер впливу, цінової політики;
- *національний*, за якого зовнішня торгівля кожної країни здійснюється відповідно до національно-правового забезпечення регулювання зовнішньоекономічної діяльності;
- *міжнаціональний* проявляється в укладенні відповідних угод між державами, групами держав;
- *наднаціональний* здійснює стратегію світового співтовариства чи заходів із регулювання міжнародної торгівлі шляхом створення міжнародних спеціальних інституціональних структур, відповідних угод (ЮНКТАД, СОТ, МТП та ін.).

Існують дві основні групи заходів, за допомогою яких держава впливає на зовнішньоекономічну діяльність. Перша група включає *економічні*, або прямі чи опосередковані митно-тарифні заходи регулювання, а друга група представлена *адміністративними*, або нетарифними, заходами (квотування, ліцензування, так звані «добровільні обмеження» експорту, технічні бар'єри, антидемпінгові заходи та ін.).

Економічні методи регулювання можуть бути прямими (мити, податки та збори) й опосередкованими (стимулювання НТП, податкові важелі, кредитні інструменти, дотації державні гарантії та ін.).

До валютно-кредитних інструментів регулювання належать:

- зміна валютного курсу шляхом його ревальвації або девальвації;
- валютні обмеження;
- валютна інтервенція за допомогою маніпуляції державним банком валютними ресурсами та процентними ставками;
- маневрування банківськими процентними ставками;
- набір правил та норм, які регулюють діяльність центральних емісійних банків на зовнішніх валютних ринках.

Правові інструменти регулювання міжнародної торгівлі базуються передусім на спеціальних галузевих принципах міжнародного економічного права. До них відносять такі принципи:

- найбільшого сприяння;
- національного режиму;
- преференційного режиму;
- свободи транзиту;
- прозорості (тобто прозорості регулювання ЗЕД);
- нотифікації (інформування партнерів щодо системи та правил використання певних заходів і змін у системі регулювання).

Необхідно відзначити 5 основних рівнів регулювання міжнародної міграції: корпоративний, національний, міждержавний, регіональний (у межах інтеграційних угруповань країн) і міжнародний з боку спеціалізованих організацій.

Згідно з прийнятою у міжнародних відносинах практикою країн, які обмінюються робочою силою, визнається пріоритет міжнародного права над національним.

Державні органи окремих країн удосконалюють національне трудове і міграційне законодавство, встановлюють юридичний статус мігрантів, організують певні соціальні умови мешкання іноземців, контролюють процеси найму і вербування потенційних іммігрантів.

Міждержавне регулювання може стосуватися уникнення подвійного оподаткування, забезпечення прав при переказі доходів на батьківщину, узгодженої поведінки щодо мігрантів з третіх країн, спільні дії щодо боротьби з нелегальною міграцією та ін.

Регіональне регулювання спирається на спільні документи. Наприклад, Шенгенські угоди в межах ЄС скасовують візові, митні й прикордонні бар'єри між членами угруповання й одночасно посилюють їх у відносинах з третіми країнами.

Важливу роль відіграють документи підрозділів і спеціалізованих органів системи ООН. Йдеться, насамперед, про Всезагальну декларацію прав людини, затверджену Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р.

Спеціальні міжнародні організації опікуються сьогодні проблемами міграції населення:

- Комісія ООН із народонаселення;
- МОП (ІМО) – міжнародна організація праці;
- МОМ – міжнародна організація з питань міграції та ін.

Головним завданням МОП є розробка конвенцій і рекомендацій стосовно функціонування міжнародного ринку праці. Передусім це:

- підтримка мігрантів під час їхнього виїзду, переміщення та в'їзду в країну призначення;
- розміщення на місці дотримання певних умов праці, способів найму і звільнення з роботи;
- оплати праці;
- надання відпусток;

- соціального страхування;
- ввезення особистого майна;
- переказ на батьківщину заробітків і заощаджень;
- рівність прав мігрантів і громадян країни перебування щодо отримання мінімальної заробітної плати;
- збереження прав трудящих мігрантів у соціальному забезпеченні (з урахуванням рівня розвитку економіки країни перебування).

2.3.2 Способи прогнозування тенденцій розвитку МЄВ

Визначальну теоретико-методологічну роль у прогнозуванні міжнародних економічних відносин у сучасних умовах відіграє парадигма постнекласичної науки, яка орієнтує на міждисциплінарні, проблемно орієнтовані дослідження, реалізацію комплексних програм за участю фахівців природничих і гуманітарних наук. Нова парадигма орієнтує політичну і соціально-економічну практику на виправлення помилок минулого, які вже стали очевидними, на глибоку інтеграцію і кооперацію, на зміцнення реальної безпеки і забезпечення виживання цивілізації. Постнекласична наука орієнтує політиків на реагування на проблеми, які досягають критичної гостроти, і на об'єктивні причини, що їх породжують.

Вирішальну роль у забезпеченні результату прогнозування має оптимізація відбору способів, які становлять арсенал цього наукового напрямку. Основне завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити можливу сферу використання кожного способу і вибрати найефективніший в кожному конкретному випадку, оскільки вибір певного методу прогнозування економічних процесів залежить від мети, термінів і часу, відведеного на розробку прогнозів. У цьому контексті доцільно розглянути способи, які найчастіше застосовуються в прогнозуванні міжнародних відносин.

Спосіб моделювання. Доволі поширений у дослідженнях міжнародних відносин. Вивчаючи не самі об'єкти, а їхні моделі, варто пам'ятати, що події, на перший погляд, аналогічні, але які відбувалися в різних історичних умовах, можуть привести до абсолютно протилежних результатів. Модель потрібно розглядати як аналог певного фрагмента дійсності, концептуально-теоретичного утворення, яка використовується під час вирішення таких завдань: прикладних (дослідження практичних проблем), теоретичних (розробка теоретичних конструкцій реальності), інструментальних (створення нових способів дослідження). Для прогностичного моделювання характерна необхідність імовірного підходу до проблем майбутнього, у результаті чого на цій основі створюється модель, пов'язана зазвичай з розробкою шкали можливостей і побудовою на ній функції розподілу ймовірностей (менш імовірно – більш ймовірно).

Спосіб колективної експертної оцінки. Сутність його полягає в узгодженні думок експертів за певними напрямками розвитку зовнішньої політики, розвитку політичної ситуації і міжнародних відносин.

Спосіб побудови сценаріїв. Застосування цього методу пов'язане з необхідністю аналізу міжнародних відносин, які зазвичай розвиваються за

кількома різними сценаріями. Сценарій – це спосіб визначення логічної послідовності подій з метою визначення альтернатив розвитку великих систем, типу міжнародних відносин, національної економіки, сфери політики, соціальних відносин тощо.

У підготовці сценаріїв використовуються попередньо підготовлені аналітичні матеріали. Створення сценарію передбачає таку послідовність дій: визначення часового інтервалу формулювання ходу подій, словесне тлумачення їхньої сутності, їхню кількісну оцінку. Оскільки сценарій описує не реальну, а ймовірну (уявну) ситуацію, він найчастіше передбачає вибір з декількох прогнозованих варіантів розвитку подій. Тому розрізняють однозначний, альтернативний і компромісний вибори.

Компромісний вибір – дія на основі поєднання позитивних моментів ряду близьких або навіть альтернативних варіантів, що дозволяють знайти оптимальний вихід із ситуації, альтернативне рішення якої загрожує існуванню цілого.

Способи екстраполяції і інтерполяції. Екстраполяція – поширення висновків, отриманих від спостереження за однією частиною явища, певної реальності на іншу частину. Інтерполяція – визначення проміжних значень функції на підставі деяких відомих її значеннях. Це складний метод, заснований на конструюванні соціальної і політичної реальності. Складність соціально-політичних процесів, динаміка розвитку людської цивілізації більше спонукають до конструювання реальності, до чого, власне, і схиляються сучасні дослідники майбутнього. Тому, прогнозуючи найближче майбутнє, недостатньо враховувати минуле і сьогодення, необхідно, насамперед, враховувати віддалене майбутнє. А це, зі свого боку, свідчить про недостатню адекватність методу екстраполяції і спонукає до використання методу інтерполяції, коли за минулим, сьогоденням і віддаленим майбутнім прогнозується найближче майбутнє.

Прогноз, з одного боку, спирається на знання про невідомі на момент прогнозування властивості об'єктів реальної дійсності, а з іншого – на знання про властивості неіснуючих на момент прогнозування об'єктів. Для середовища міжнародних відносин ХХІ століття, для якого характерні різні за своєю природою гібридні загрози, прогнозування є серйозним викликом, адже воно передбачає формування швидкої реакції. Разом із тим, незважаючи на всю необхідність здійснення прогнозів у сфері міжнародних економічних відносин, з погляду досягнення реальних результатів прогнозування не можна абсолютизувати. Особливості способів розробки прогнозів накладають принципові обмеження на їхні можливості. У діапазоні часу результативність і ефективність здійснених прогнозів, зазвичай, обмежується 5–10 роками. По об'єктах дослідження варто пам'ятати, що далеко не всі вони в рівній мірі піддаються прогнозним оцінкам.

Тема 2.4 Україна в системі сучасних МЄВ

2.4.1 Основні показники участі України в системі МЄВ

За міжнародними порівняннями українська економіка є доволі відкритою, адже співвідношення її експорту товарів і послуг до ВВП стало коливається навколо 50 %. Отже, за даними Світового банку, у 2015–2016 рр. воно становило 52,6 та 49,3 % відповідно і значно перевищувало середньосвітовий рівень у 29,4 % (2015 р.).

Показник відкритості України за імпортними операціями також істотно вищий за середньосвітовий. У 2015–2016 рр. він дорівнював 54,5 та 55,5 % відповідно.

У світі є країни зі значно більшими співвідношенням експорту до ВВП. Наприклад, у Гонконзі у 2015 р. воно становило 195,9 %, а у 2013 р. – 221,6 %. Проте такі аномальні величини несуть, очевидно, відбиток не лише надзвичайної економічної розвиненості, а й офшорного статусу країни з її надвисоким рівнем реекспортної активності.

Між тим показник експортної відкритості України у 1,5–2,5 рази перевищує відповідні середні показники окремих угруповань країн – членів Світового банку, які він відстежує на регулярній основі. В останніх у 2015 р. вони становили: країни з високими доходами на душу населення – 31,2 % ВВП; країни з середніми доходами на душу населення, вища група – 25,2 % ВВП; країни з середніми доходами на душу населення, нижча група – 23,9 % ВВП; країни з низькими доходами на душу населення – 20,6 % ВВП.

Нарешті в економіках країн ЄС середній показник експортної відкритості дорівнює 43 % ВВП.

Незважаючи на значну за європейськими масштабами територію України і чисельність її населення, з економічного погляду розмір країни є значно скромнішим. Про це, зокрема, свідчать дані, що відображають частку України у глобальних трудових ресурсах, світовому експорті, виробництві ВВП, валовому нагромадженні капіталу, грошовому обігу, банківському кредитуванні приватного бізнесу, прямому іноземному інвестуванні. Наведений перелік індикаторів виразно ілюструє малий за світовими мірками розмір української економіки, яка лише за часткою у глобальній армії безробітних до-сягає серед обраних параметрів 1 %. У всіх інших випадках її питома вага на різних сегментах глобального ринку є значно меншою. За такими співвідношеннями Україна фактично приречена бути залежною від зовнішнього впливу більших економік, аніж сама впливати на їхню динаміку. Адже, наприклад, США перевищують її за розміром експорту у 47 разів, виробництва ВВП – у 200 разів, валового нагромадження капіталу – у 245 разів, у кредитуванні приватного бізнесу – у понад 270 разів, грошовому обігу – у понад 390 разів та у 1,8 тис. разів – на зовнішніх ринках прямого інвестування.

За таких умов для України може йтися про дію тих самих глобальних важелів, які здатні значно прискорювати або уповільнювати – аж до блокування і навіть падіння – рух її економіки. Такий висновок здається

достатньо природним, якщо врахувати, що, навіть без порівняння з економікою США, Україна виявляється значно меншою за багатьох своїх європейських сусідів, з якими почала відкрито конкурувати в межах дії Угоди про зону вільної торгівлі. У цьому сенсі доречно відзначити, що експорт Франції перевищує експорт України майже у 16 разів, ВВП Великої Британії перевищує український ВВП – у 28 разів, валове нагромадження капіталу в Італії перевищує його нагромадження в Україні – у 21 раз, а банківські кредити, надані приватному сектору в Німеччині, більші за українські у 74 рази.

Для України зазначені співвідношення, очевидно, відображають надвеликі можливості і, водночас, надзвичайні ризики. Бо вони, з одного боку, є свідченням потенційного доступу до величезних ринків об'єднаної Європи, а з іншого – пов'язані з можливістю припливу такої хвилі товарної і фінансової маси, яка здатна докорінно змінити не лише весь економічний і суспільний ландшафт України, а і все її майбутнє. До того ж як у першому, так і в другому випадку може йтися як про прискорений технологічний розвиток і модернізацію країни, так і про консервацію або навіть деградацію її виробничої структури. Висновок про можливість такого домінування в малій відкритій економіці переважно зовнішніх факторів напрошується сам собою, враховуючи нічим не обмежену різницю, що може існувати між її власними масштабами і розмірами її іноземних партнерів/конкурентів.

Для країн же ЄС економічний і фінансовий потенціал України, з огляду на його занадто малий розмір, не несе в цій частині жодних видимих загроз. Тим більше, що від ризику некерованого припливу українських мігрантів вони і раніше були надійно захищені щільною стіною візових заборон і дозволів, які регулюються ними лише на власний розсуд, послуговуючись суто національними інтересами.

2.4.2 Співробітництво України з міжнародними економічними організаціями

Міжнародний Валютний Фонд (International Monetary Fund) є міжнародною фінансовою організацією, яка була заснована в 1944 році. До її складу входять 188 країн. Фонд має статус спеціалізованої установи ООН і його метою є регулювання валютно-кредитних відносин країн-членів та надання їм допомоги при дефіциті платіжного балансу шляхом надання коротко- і середньострокових кредитів в іноземній валюті. Україна стала членом МВФ відповідно до Закону України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» від 3 червня 1992 року. Із 1994 року Україна активно співпрацює з МВФ, використовуючи його фінансові і технічні ресурси з метою досягнення макроекономічної стабілізації та створення необхідних передумов для проведення економічних реформ. Таке співробітництво здійснювалось переважно в межах реалізації 8 спільних програм – STF (системна трансформаційна позика), «Stand-By» (стабілізаційна позика), Механізм

розширеного фінансування (позика на підтримку розвитку), попереджувальний «Stand-By».

Група Світового банку утворена 27 грудня 1945 року з метою надання фінансової і технічної допомоги країнам, що розвиваються. Світовий банк становить собою акціонерне товариство, акціонерами якого є 186 країн-членів. Україна набула членства у Групі Світового банку у 1992 році відповідно до згаданого вище Закону. Україна, як учасник – акціонер Світового банку, має 0,77 % акцій. Серед міжнародних кредитно-фінансових організацій Світовий банк є другим, після МВФ, кредитором України. Ресурси цієї організації використовуються для підтримки державного бюджету, здійснення інституційних та структурних реформ, підготовки та реалізації довгострокових інвестиційних проєктів, які відповідають пріоритетним напрямам економічного розвитку України. За роки співробітництва Світовий банк затвердив для України 50 позик загальним обсягом 10,1 млрд дол. США, з яких отримано 7,4 млрд дол. США. Значна доля цих коштів, була позиками на структурні перетворення та реформування фінансового сектора і подальший розвиток банківської системи. На сьогодні на стадії реалізації перебувають проєкти, метою яких є модернізація інфраструктури, зокрема проєкти з реабілітації гідроелектростанцій, передачі електроенергії, розвитку міської інфраструктури, покращення автомобільних доріг та безпеки руху, підвищення енергоефективності, зокрема у секторі централізованого теплопостачання, розвитку міської інфраструктури, модернізації системи соціальної підтримки населення України, поліпшення охорони здоров'я.

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР, European Bank for Reconstruction and Development) – міжнародна фінансова організація, діяльність якої спрямована на фінансування економічних реформ у країнах Східної Європи з метою їх переходу до ринкової економіки. Банк заснований у 1991 році. На сьогодні членами ЄБРР є 65 країн. Україна є членом ЄБРР з серпня 1992 року відповідно до Указу Президента України «Про членство України в Європейському банку реконструкції та розвитку». ЄБРР працює лише на комерційних засадах. Банк надає тільки цільові кредити під конкретні проєкти приватним і державним структурам на потреби розвитку економіки (60 % позикових коштів спрямовуються у приватний і 40 % – у державний сектори). ЄБРР є Адміністратором двох міжнародних фондів – Рахунку ядерної безпеки і Чорнобильського фонду «Укриття», з яких фінансуються проєкти міжнародної технічної допомоги з підготовки Чорнобильської АЕС зі зняття з експлуатації і перетворення об'єкта «Укриття» в екологічно безпечну систему.

2.4.3 Перспективи євроінтеграції України

Інтеграція України до світового господарства ускладнюється неефективною структурою економіки України, відсталістю технологічної бази виробництва, невирішеними соціальними завданнями.

Європейська орієнтація України потребує прискореного розвитку економіки та значного підвищення рівня життя населення. Тому важливою умовою входження України до світового ринку та європейського

економічного простору є відповідність вітчизняних соціальних стандартів міжнародним.

Інтеграція України до системи міжнародного поділу праці потребує проведення багатовекторної зовнішньоекономічної діяльності з урахуванням національних інтересів. Це стосується, по-перше, геополітичних напрямків цієї діяльності і, по-друге, входження до міжнародних економічних інституційних структур.

Практичні кроки до європейської інтеграції за умови дотримання таких критеріїв:

- *політичного*: стабільність установ, що гарантують демократію, верховенство закону, дотримання прав людини та захист прав меншин;
- *економічного*: дієва ринкова економіка;
- *організаційного*: зобов'язання, що випливають із факту вступу до ЄС, зокрема, визнання принципів політичного, економічного й монетарного об'єднання.

Процеси інтернаціоналізації та глобалізації господарського життя, відкритий характер економіки України обумовлюють необхідність поглиблення співробітництва з міжнародними фінансовими інститутами на принципах міжнародного права, поваги, взаємних інтересів і позицій. Центр ваги у відносинах із МВФ поступово переноситиметься у площину узгодження головних параметрів макроекономічної політики з тенденціями та прогнозами розвитку світової економічної кон'юнктури, із динамікою й напрямками міжнародних фінансових та інвестиційних потоків.

У найближчі роки головними завданнями економічної політики України залишатимуться:

- забезпечення динамічного економічного зростання переважно завдяки науково-технологічним чинникам і підвищенню продуктивності факторів виробництва;
- утримання макроекономічної рівноваги (інфляція, зайнятість, обмінний курс гривні, відсоткова ставка Національного банку, дефіцит держбюджету тощо);
- здійснення широкомасштабної структурної реформи галузевого й територіального спрямування, реструктуризація інституційної системи, реформування адміністративно-територіального устрою;
- збалансований розвиток соціальної сфери, доведення її рівня до параметрів країн Центральної та Східної Європи;
- переведення зовнішньоекономічних зв'язків України на нову основу шляхом прагматизації інтеграційних процесів і здійснення цивілізованої експансії на ринках третіх країн.

В умовах науково-технологічної революції, формування глобального поділу праці для України не існує альтернативи планетарним і регіональним інтеграційним процесам. У визначенні оптимальних векторів зовнішньоекономічної стратегії України варто спиратися на фундаментальні теоретичні розробки та напрацьовану практику реалізації порівняльних і конкурентних переваг у світовому господарстві, їхнє втілення в міжнародних

інтеграційних проєктах. Водночас необхідно враховувати реальний стан інтеграції економіки України у світогосподарські процеси та регіональні структури.

Назвемо принаймні три можливі напрямки ефективної адаптації України до міжнародного поділу праці:

- участь у загальноєвропейському економічному просторі; доцільно визначитися, які галузі й виробництва становитимуть профіль міжнародної спеціалізації України; стимулювання цих галузей і виробництв методами ринкової економіки одночасно окреслить пріоритетні зміни в народному господарстві України;

- визначення специфічних сфер співробітництва з країнами інших континентів, які становитимуть взаємний інтерес;

- підключення до загальносвітового співробітництва на галузевій основі, особливо у науково-технічній, енергетичній, продовольчій, екологічній сферах.

Опрацювання перспективної програми вибіркової спеціалізації українського експорту на нових конкурентоспроможних на світовому ринку виробках можна пов'язати з конверсією ВПК (із урахуванням принципу розумної достатності), що стане підґрунтям для розвитку експортної спеціалізації наукоємних галузей.

Під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх економічних процесів в Україні виникає низка проблем:

- стрімке збільшення відпливу робочої сили за кордон;
- посилення конкуренції на світових ринках товарів, які становлять основу українського експорту;

- інвестиційний клімат у країні, незважаючи на політичні декларації на найвищому рівні, досі залишається несприятливим;

- подальше відкриття внутрішнього ринку супроводжується зростанням конкуренції між національними й іноземними компаніями, особливо у сферах сільського господарства та виробництва продуктів харчування, споживчих товарів;

- стрімке зростання соціальних витрат у різних формах, незбалансована структура державного боргу та його динаміка створюють великі ризики для фіскальної системи;

- стабільно високий дефіцит Пенсійного фонду, який загрожує фіскальній стабільності в цілому;

- недостатність реформ у сільському господарстві; загострення проблем захисту прав власності.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3

МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ТА ШЛЯХИ ЇЇ ЗМІЦНЕННЯ

Тема 3.1 Міжнародна економічна безпека (МЕБ): сутність, складники та інститути

3.1.1 Сутність, принципи та рівні МЕБ

Забезпечення економічної безпеки – гарантія самостійності та незалежності держави, умова стабільності й ефективного функціонування суспільства. Економічна безпека є підсистемою національної безпеки й водночас є категорією економічної теорії.

Доцільність підтримки безпеки в економічному контексті визначав ще Платон у праці «Політея». Термін «національна безпека» вперше був використаний президентом Сполучених Штатів Америки Теодором Рузвельтом у 1904 році для обґрунтування воєнної акції в зоні майбутнього Панамського каналу.

Термін «економічна безпека» починає свою історію у роки «великої депресії» 1929–1933 років, коли Президент США Франклін Рузвельт сказав: «справжня особиста свобода неможлива без економічної безпеки і незалежності».

Офіційного статусу термін «економічна безпека» набув 1985 року, коли сорокова сесія Генеральної Асамблеї ООН прийняла резолюцію «Міжнародна економічна безпека».

Спроможність захистити власні національні інтереси, інтереси населення та сприяти захисту кожної соціально-економічної системи в країні від негативного впливу зовнішніх і внутрішніх загроз є запорукою ефективної системи економічної безпеки будь-якої держави.

Таблиця 3.1 – Структура системи економічної безпеки за рівнями

Рівні економічної безпеки	Складові елементи
Мегарівень	Глобальна і міжнародна економічна безпека
Макрорівень	Національна економічна безпека
Мезорівень	Економічна безпека регіону
Мікрорівень	Економічна безпека фірми (підприємства), підприємця, домогосподарства

3.1.2 Складники системи МЕБ

Головні складники *експортної безпеки*:

- оптимізація структури експорту – відмова від сировинної спрямованості експорту на користь високотехнологічної продукції;
- регіональна диверсифікація експорту – багатовекторність експорту, яка полягає в експортній експансії в усі регіони світу і передусім у промислово розвинені країни;

– забезпечення сучасного рівня маркетингового супроводу експорту – збирання інформації, проведення досліджень іноземного ринку, прогнозування попиту, організація реклами та збуту товарів.

Захист економічної безпеки України у сфері експорту вимагає активізації роботи щодо гармонізації українського законодавства з міжнародним. Варто зазначити, що, незважаючи на значну законодавчу роботу в цьому напрямку, спостерігається відчутне відставання адаптації українського законодавства до законодавства ЄС і гармонізації національних стандартів із міжнародними та європейськими.

Аналізуючи макроекономічні та мікроекономічні чинники, що впливають на конкурентоспроможність товарів, потрібно враховувати ту обставину, що нині у світовій практиці відбувається перехід від використання порівняльних переваг, що полягають в існуванні низьких витрат на робочу силу та природні ресурси, до конкурентних переваг, що ґрунтуються на розвиненому інституціональному середовищі, нових організаційно-інституціональних формах, інноваційних процесах, передових товарах і технологіях.

Імпортна безпека передбачає:

– диверсифікацію джерел постачання товарів;
– використання відновлювальних технологій енергозабезпечення – застосування енергетичних ресурсів природи: вітру, сонця, рослинного світу для виробництва електроенергії, біоетанолу та інших відновлювальних ресурсів;

– розвиток імпортозамінних галузей – виробництво одягу, взуття, домотехніки, тобто таких товарів, якими економіка країни здатна забезпечити своїх громадян, не імпортуючи їх із-за кордону;

– інноваційно-інвестиційне спрямування імпорту – структура імпорту характеризується домінуванням високотехнологічних товарів, які здатні прискорити структурну перебудову економіки країни імпорту.

Безпека України у сфері міжнародного руху капіталу – це така організація використання іноземного капіталу, яка дає змогу забезпечити модернізацію виробництва і створити умови для зовнішньоекономічної експансії держави.

Економічні інтереси України щодо міжнародного руху капіталу полягають у такому:

– стимулювання процесу залучення іноземного капіталу;
– недопущення значної зовнішньої заборгованості при зростанні обсягів залученого іноземного капіталу;

– спрямування іноземних інвестицій на розвиток пріоритетних галузей;
– максимальне забезпечення самостійності у формуванні національної економічної політики при використанні кредитів міжнародних фінансових організацій;

– забезпечення рівномірного територіального розподілу іноземних інвестицій;

– активізація корпоративної форми інтеграції у світове господарство.

Створюючи сприятливий інвестиційний клімат для іноземних інвестицій, варто брати до уваги загрози, які містить ця форма міжнародних економічних зв'язків:

- посилення залежності економіки від іноземного капіталу;
- обмеження свободи використання кредитів, наданих міжнародними фінансовими організаціями, що унеможлиблює процес формування незалежної національної економічної політики;
- посилення нерівномірності розвитку регіонів;
- втрата управління фінансами держави
- високі темпи зростання віртуального фінансового капіталу у світовій економіці;
- значні масштаби нелегального відпливу капіталу.

3.1.3 Основні інститути забезпечення МЕБ

Регулюванням міжнародних економічних відносин наразі займаються понад 300 міжнародних економічних організацій та майже 60 регіональних інтеграційних угруповань. Разом із тим проблеми МЕБ ще не вирішені. Схема інституційної структури МЕБ наведена в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2 – Інституційна структура системи економічної безпеки

Інституційна структура	Організації
Глобальна	<ul style="list-style-type: none"> • ООН, СОТ, МВФ • G20, БРІКС
Регіональна	<ul style="list-style-type: none"> • ЄС, ЕАВТ • НАФТА, МЕРКОСУР
Галузева	<ul style="list-style-type: none"> • ОЕСР • ОПЕК
Функціональна	<ul style="list-style-type: none"> • Регламенти валютно-фінансової діяльності • Регламенти міжнародних науково-технічних зв'язків

Провідною організацією, яка забезпечує міжнародну безпеку (зокрема й економічну) є Організація Об'єднаних Націй. Вона становить багатофункціональну організацію, але їй притаманна значна компетенція в галузі міжнародних економічних відносин: проблемам організації співпраці та розв'язанню економічних проблем присвячені глави 9 «Міжнародна економічна та соціальна співпраця» та 10 «Економічна та соціальна рада» Статуту ООН.

Правами головного керуючого органа наділена генеральна Асамблея ООН. Її діяльність присвячена переважно економічним проблемам і саме вона приймає принципові рішення у цій сфері. Щорічна робота Генасамблеї з розробки економічних рішень здійснюється паралельно в двох основних сесійних комітетах пленарного складу: політичному та економічному. Більшість резолюцій Генасамблеї було присвячено врегулюванню міжнародних економічних проблем.

Рада Безпеки ООН несе головну відповідальність за підтримання миру та безпеки. Для вирішення цього завдання Радбез веде боротьбу з економічними явищами, які підривають мир та безпеку, такими як протизаконна торгівля зброєю та наркотичними засобами, відмиванням грошей тощо. Радбез також наділений правом застосовувати силові дії економічного характеру: запроваджувати торгову блокаду, ембарго та інші подібні заходи як санкції в інтересах миру та безпеки. На відміну від інших органів ООН резолюції радбезу мають імперативну силу.

Значними правами в економічній сфері наділений також один із головних органів ООН – Економічна та Соціальна Рада (ЕКОСОП). Вона виконує функції координації економічної та соціальної діяльності спеціалізованих установ ООН та її чисельних органів, зокрема, з проблем економічного розвитку, світової торгівлі, індустріалізації тощо.

В останні роки зросла роль неформальних міжнародних організацій, таких як Велика Сімка, БРІКС та інших.

Тема 3.2 Проблеми сталого розвитку в системі міжнародної економічної безпеки

3.2.1 Концепція сталого розвитку

Концепція сталого розвитку, визначеного як «розвиток, що забезпечує задоволення потреб нинішнього покоління і не підриває при цьому можливості задоволення потреб майбутніх поколінь» (Всесвітня комісія з навколишнього середовища і розвитку, 1987), стала керівним принципом для довгострокового глобального розвитку. Сталий розвиток передбачає досягнення трьох основних цілей: економічного та соціального прогресу, а також охорони навколишнього середовища

У 1992 році представники міжнародної спільноти зібралися в Ріо-де-Жанейро, Бразилія, щоб обговорити методи практичної реалізації концепції сталого розвитку. Під час зустрічі на вищому рівні «Планета Земля» світові лідери прийняли Порядок на XXI століття з конкретними планами дій для досягнення сталого розвитку на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Слідом за цим у 2002 році відбулася Всесвітня зустріч на вищому рівні зі сталого розвитку, на якій було прийнято Йоханнесбурзький план виконання рішень. План виконання побудований на досягнутому прогресі та уроках, засвоєних після зустрічі на вищому рівні «Планета Земля», і передбачає більш цілеспрямований підхід із конкретними кроками і кількісною оцінкою і термінами для цілей і завдань.

У 2012 році, через двадцять років після історичної зустрічі на вищому рівні «Планета Земля», світові лідери знову зібрались у Ріо-де-Жанейро, щоб: по-перше, забезпечити відновлення політичної прихильності концепції сталого розвитку; по-друге, оцінити прогрес і виявити прогалини у виконанні вже прийнятих зобов'язань; і, по-третє, вирішити нові проблеми. Конференція ООН на вищому рівні з питань навколишнього середовища і

сталого розвитку «Ріо +20» була зосереджена на двох темах: зелена економіка в контексті сталого розвитку та викорінення бідності, інституціональна основа для сталого розвитку.

Забезпечення переходу до сталого розвитку передбачає формування скоординованих дій у всіх сферах суспільного життя, відповідну переорієнтацію соціальних, екологічних та економічних інститутів держави, державне регулювання задля посилення зацікавленості громадян, юридичних осіб і соціальних груп у вирішенні завдань сталого розвитку.

Державне управління процесом переходу до сталого розвитку передбачає розроблення системи програмних і прогнозних документів: Національної стратегії сталого розвитку України, прогнозів, основним компонентом яких будуть зміни природно-ресурсного потенціалу, довкілля та окремих екосистем у процесі господарської діяльності, а також програм галузевого, регіонального та державного рівнів.

Система управління процесами збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу та збереження довкілля має бути узгоджена з політичними та економічними умовами, що зокрема передбачає першочергове формування державної системи моніторингу довкілля, зокрема створення Національного центру моніторингу довкілля, аналіз та оцінку моніторингової інформації, моделювання і прогнозування екологічних, соціально-економічних та демографічних процесів.

На державному рівні з метою послідовної реалізації основних принципів сталого розвитку створюється Національна комісія сталого розвитку України, яка забезпечує формування основ національної політики сталого розвитку та здійснює координацію діяльності з цих питань.

Інституційні удосконалення, які необхідно здійснити в межах адміністративної реформи з метою впровадження державної політики сталого розвитку: призначити відповідальних осіб з питань сталого розвитку у Міністерствах та інших органах центральної виконавчої влади, в органах виконавчої влади на обласному та місцевому рівні.

3.2.2 Кліматичні зміни як загроза глобальній безпеці

Кліматичні зміни є багатопринципним явищем, що залежить від синергетичної взаємодії рушійних сил та змінних умов. Вони не можуть наразі бути задовільно пояснені жодною окремою причиною: природною варіабельністю земного клімату, геологічними та геофізичними факторами, змінами у сонячній активності, викидами парникових газів тощо. Проте важливі зворотні зв'язки в глобальній кліматичній системі не є зараз дослідженими достатньо. Тому в останні роки більшість вчених віддають перевагу терміну «глобальні зміни». Наразі майже всі країни так чи інакше долучилися до «кліматичних дискусій». Найбільшою проблемою є ескалація надзвичайних ситуацій, пов'язана із кліматичними змінами. Незважаючи на повільний характер «середніх» змін, критично і суттєво змінюються екстремальні (максимальні та мінімальні) показники, і саме вони, зазвичай, відповідальні за генезис надзвичайних ситуацій.

Абсолютно очевидно, що підвищується ризик як осінніх, так і весняних паводків і підтоплень шляхом збільшення кількості і зміни структури опадів. Підвищуються ризики ландшафтних пожеж. Ризики пожеж за наступні 15–20 років зростуть у 2 рази. Надзвичайно актуальними є проблеми змін і деградації екосистем і ґрунтів, тобто відновлювальної здатності природних систем і відтворювання ресурсів. Нераціональне землекористування в умовах кліматичних змін, ігнорування довготривалих змін та концентрація на швидкому прибутку призводять до виснаження ресурсів: втрат родючості, опустелювання, ерозії тощо. Важливою загрозою є проблеми деградації водних ресурсів, пов'язані зі змінами водного режиму, виснаженням, забрудненням через надлишкове навантаження. Надважливою для виживання проблемою є проблема втрат біологічної і економічної продуктивності, втрат врожайності. Зміни температури і кількості опадів разом із виснаженням ґрунтів і ескалацією екстремальних погодних явищ призведуть до критичної ситуації з сільськогосподарською продуктивністю в окремих регіонах. Українськими є проблеми ескалації біологічної загрози і впливів на здоров'я населення, пов'язані із кліматичними і екологічними змінами. Особливої уваги заслуговує проблема впливу кліматичних змін на інфраструктуру та підвищення ступеню зносу і, відповідно, ескалації техногенних аварій.

Під час аналізу питань безпеки варто пам'ятати, що безпека – це комплексна проблема, яка складається з кількох взаємопов'язаних компонентів. Варто пам'ятати, що стале управління безпекою – це складна комплексна задача, яка потребує консолідованих зусиль спільнот, влади і бізнесу на всіх рівнях – від місцевого до державного.

3.2.3 Проблеми поглиблення соціально-економічної нерівності в системі МЕНБ

У 1992 році програма розвитку Організації Об'єднаних Націй опублікувала діаграму, що відображає глобальний розподіл доходів за квінтилями. Отримана діаграма у вигляді «келиха шампанського» стала символом розриву між багатими і бідними. Майже через 30 років обсяг доходів, що припадають на частку найбідніших 20 відсотків населення, як і раніше становить менше двох відсотків. Тим часом обсяг доходів, що припадають на 1 відсоток найбагатших людей світу, збільшився з 18 відсотків у 1990 році до 22 відсотків у 2016 році, а пороговий рівень доходу, встановлюваний для включення в цю категорію, становить близько 32 000 доларів США.

З часу глобальної фінансової кризи в 2008 році кількість мільярдерів збільшилася більш ніж удвоє. За даними фінансової групи «Кредит Суїс», на 1 відсоток найбагатших людей світу припало 82 відсотки від обсягу всіх матеріальних благ, накопичених тільки в 2018 році. Найбіднішій половині населення світу не дісталось від них нічого. Зростаюча нерівність у доходах і добробуті пояснюється цілою низкою різних факторів, як-то: стагнацією рівня заробітної плати і зниженням частки трудових доходів, поступовим погіршенням соціального становища в розвинених країнах, недостатнім

соціальним захистом у країнах, що розвиваються, змінами в системі оподаткування, дерегулюванням фінансових ринків, швидким технологічним прогресом і автоматизацією виробництва.

Хоча за останні три десятиліття рівень нерівності в багатьох країнах піднявся, в інших він знизився. У Латинській Америці та Карибському басейні спостерігається значне зниження рівня нерівності, хоча показники все ще залишаються високими. У багатьох промислово розвинених країнах рівень нерівності дещо зріс порівняно з відносно низькими показниками, зареєстрованими раніше. У низці східноєвропейських країн спостерігалось різке зростання рівня нерівності в результаті політичних перетворень. Хоча в деяких районах Близького Сходу розрив між різними верствами населення в цілому скоротився, для окремих груп населення він все ж збільшився.

В Африці та Азії спостерігаються більш різноманітні тенденції, до того ж між країнами з ринковою економікою, що формується, або країнами, що розвиваються, що не мають виходу до моря, і сільськими і міськими районами відзначається більше схожих рис, ніж усередині регіонів. Загалом, більше двох третин населення світу наразі стикається зі зростаючою нерівністю в доходах і добробуті, що істотно підриває перспективи сталого розвитку.

Нерівність спостерігається і всередині суспільств і сімей. До 30 відсотків нерівності в доходах пояснюється нерівністю всередині домогосподарств. Хоча рівень гендерної нерівності знижується – наприклад, розрив в оплаті праці чоловіків і жінок за останні кілька десятиліть скоротився, – жінки, як і раніше знаходяться в значно більш вразливому становищі з економічного, правового, політичного та соціального погляду.

Тим часом, незважаючи на те, що в більшості регіонів світу цілеспрямовані зусилля щодо зниження рівня дитячої смертності та підвищення рівня освіти призвели до більш ефективних результатів, діти як і раніше становлять значну частину (близько половини) бідного населення світу. Крім того, як і раніше піддаються дискримінації та соціальній ізоляції такі групи, як корінні народи, мігранти і біженці, а також етнічні та інші меншини.

Наслідки нерівності позначаються далеко не тільки на купівельній спроможності. Нерівність може впливати на тривалість життя людини та її доступ до основних послуг, таких як охорона здоров'я, освіта, водопостачання та санітарія. Вона може обмежити права людини, наприклад, в результаті дискримінації, зловживань і відсутності доступу до системи правосуддя. Високий рівень нерівності перешкоджає розширенню навичок, обмежує економічну і соціальну мобільність і розвиток людського потенціалу і, як наслідок, гальмує економічне зростання. Крім того, це сприяє вкоріненню почуття невизначеності, уразливості і відсутності безпеки, підриває довіру до установ і уряду, підсилює соціальну ворожнечу і напруженість, а також породжує насильство і конфлікти.

З'являється все більше доказів того, що високий рівень нерівності доходів і багатства обумовлює активізацію шовіністичних і екстремістсько-

націоналістичних настроїв. Нерівність також підриває здатність окремих осіб та суспільств робити свій внесок у роботу з адаптації до зміни клімату та пом'якшення його наслідків. Як показує недавня реакція популістів на введення податку на викиди вуглецю, без усунення корінних причин нерівності вживати рішучі заходи із боротьби зі зміною клімату буде все важче.

Хоча технології можуть бути значною зрівнювальною силою – наприклад, завдяки розширенню комунікаційних можливостей, розширенню доступу до фінансових послуг, наданню доступу до торгівлі та державних послуг – ті, хто ними ще не може користуватися, потенційно піддаються ще більшій соціальній ізоляції, особливо в міру уповільнення і навіть звернення назад прогресу в деяких районах.

Усе більш популярною стає думка про те, що вузька спрямованість на економічне зростання – при ігноруванні наслідків його розподілу – тягне за собою високий рівень нерівності доходів і багатства в багатьох регіонах світу. Дані, представлені в Індексі багатомірної бідності за 2019 рік, свідчать про слабкий зв'язок між бідністю і рівнями економічної нерівності. Згідно з отриманими даними, дві третини бідного населення світу зараз проживає в країнах із середнім рівнем доходу.

На думку Оксфордського комітету допомоги голодуючим, якщо існуючий сьогодні рівень нерівності не зміниться, то, для того щоб кожен міг заробляти більше 5 доларів на день, показники світового ВВП повинні зрости в 175 разів. Існує явна необхідність у забезпеченні всеохоплюючого, справедливого та стійкого зростання, що забезпечує баланс між економічними, соціальними та екологічними аспектами сталого розвитку. Наприклад, з кінця 1970-х років в англійських розвинених країнах нерівність доходів знову досягла високих рівнів, зареєстрованих сто років тому. У країнах континентальної Європи показники зросли не так сильно.

У 2015 році світові лідери прийняли Порядок денний в галузі сталого розвитку на період до 2030 року, в який включені 17 цілей з побудови більш мирних, справедливих і стійких суспільств. З урахуванням того, що нерівність загрожує довгостроковому соціально-економічному розвитку і може породжувати насильство, а також тягти за собою хвороби і деградацію навколишнього середовища, одна з цілей – мета 10 – спрямована на скорочення нерівності і, зокрема, зменшення нерівності можливостей, доходів і впливу. Її завдання включають скасування дискримінаційних законів і політики, вдосконалення методів регулювання глобальних фінансових ринків, сприяння безпечній, впорядкованій і легальній міграції та забезпечення більшого права голосу всіх країн у процесах прийняття рішень як на національному, так і на міжнародному рівнях. У період з 2010 р. по 2016 р. у 60 з 94 країн, за якими є дані, обсяг доходів найбідніших 40 відсотків населення збільшувався швидше, ніж обсяг доходів всього населення. Це свідчить про те, що нерівність не є ні неминучою, ні незворотною.

Нерівність приймає різні форми й істотно різниться в різних країнах. Хоча мета 10 і її завдання закладають основу для прийняття подальших заходів, боротьба з нерівністю повинна вестися з урахуванням контексту, економічних пріоритетів і політичних реалій конкретних країн. Універсального підходу не існує. Для ліквідації шкідливих наслідків нерівності у всіх формах і проявах вирішальне значення будуть мати підвищення рівня обізнаності та забезпечення ширшої підтримки в питаннях політики, цільове використання і розміщення інших пріоритетів щодо державних витрат з метою зменшення нерівності доступу до благ і можливостей, переорієнтація податкової та бюджетно-фінансової систем для скорочення нерівності у доходах і багатстві серед представників одного покоління і між різними поколіннями і використання швидко мінливих технологій на благо всім.

Тема 3.3 Національна економічна безпека (НЕБ) в умовах глобалізації: досвід країн світу

3.3.1 Основні загрози міжнародній економічній безпеці

Загрози міжнародній економічній безпеці пов'язані із загостренням таких глобальних проблем: небезпека світової ядерної війни; поглиблення різниці в рівнях економічного та культурного розвитку розвинених індустриальних країн Заходу і країн, що розвиваються; економічна відсталість країн, голод, злидні та неписьменність; забезпечення економічного розвитку людства необхідними для цього природними ресурсами; подолання екологічної кризи; припинення демографічного вибуху в країнах, що розвиваються, і демографічної кризи в розвинених країнах шляхом раціонального регулювання народжуваності; своєчасне передбачення і запобігання негативних наслідків НТР; стримування міжнародного тероризму та екстремізму; поширення наркоманії, алкоголізму та СНІД; захист прав людини; підвищення освітнього рівня, збереження культурної спадщини і моральних цінностей. Подолати ці загрози можливо лише шляхом міжнародної співпраці та об'єднання зусиль багатьох країн.

Класифікація загроз міжнародній економічній безпеці наведена на рисунку 3.1.

Рисунок 3.1 – Класифікація загроз міжнародній економічній безпеці

Загрози міжнародній економічній безпеці також можуть бути умовно поділені на «жорсткі» та «м'які» (рис. 3.2).

Рисунок 3.2 – «Жорсткі» та «м'які» загрози міжнародній економічній безпеці

Дослідження досвіду різних країн у розбудові національної стійкості дає підстави стверджувати, що принципово важливе значення у цьому процесі мають такі напрями діяльності, як:

– налагодження ефективної взаємодії між усіма суб'єктами (державними і недержавними). Це може потребувати створення нових

організаційних структур (формальних і неформальних співтовариств, постійно діючих робочих груп тощо);

– посилення спроможностей уповноважених державних органів щодо ідентифікації загроз;

– підвищення рівня обізнаності суб'єктів щодо спектру і характеру актуальних і потенційних загроз;

– певний перерозподіл відповідальності у безпековій сфері (недержавні суб'єкти, місцеві громади, громадяни беруть на себе більшу відповідальність за власну безпеку, а держава створює для цього сприятливі умови і посилює координаційні і контрольні функції);

– забезпечення безперервності процесу державного управління і надання критично важливих послуг населенню;

– забезпечення високого рівня готовності всіх суб'єктів до широкого спектру загроз і небезпек (шляхом налагодження ефективного обміну інформацією, проведення постійних навчань, тренувань, розробка відповідних програм і планів дій тощо);

– налагодження стійких двосторонніх каналів комунікації уповноважених державних і місцевих органів з населенням;

– адекватне посилення спроможностей всіх суб'єктів щодо протидії будь-яким загрозам на всіх етапах (забезпечення готовності, реагування, відновлення).

Місце економічної та зовнішньоекономічної безпеки у с

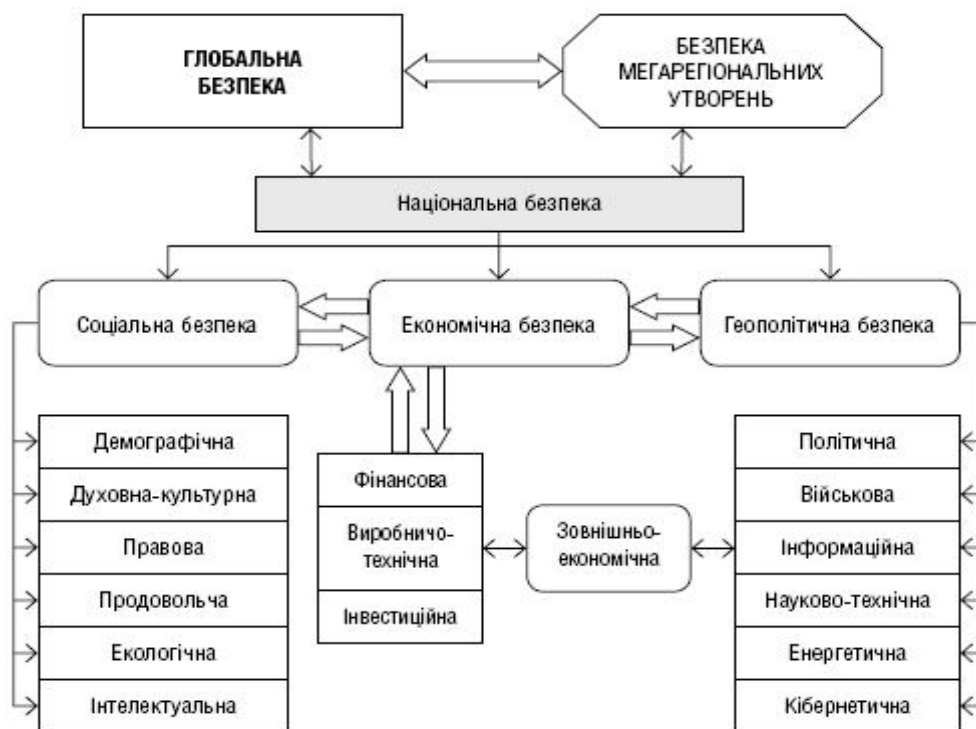

Рисунок 3.3 – Економічна та зовнішньоекономічна безпека держави у системі глобальної безпеки

3.3.2 Досвід США і Канади щодо забезпечення НЕБ

У США принципи та механізми забезпечення НЕБ комплексно узагальнено в Стратегії національної безпеки 2017 р.

Обмеженість ресурсного забезпечення за суттєвості впливу загроз спричиняє недостатню ефективність у протидії ним. З огляду на те, що загрози мають властивість не лише негативно впливати на рівень економічної безпеки держави, але й посилювати й спричиняти виникнення інших загроз, пасивність у протидії ним не можна вважати виправданою політикою.

У такому контексті доцільно взяти до уваги інший підхід, який застосований у Стратегії національної безпеки США, де йдеться не про захист, а про попередження, тобто дію на випередження, коли наявні ознаки загрози та можна спрогнозувати суттєвість її впливу. Такий підхід дає змогу більш ефективно використовувати наявне ресурсне забезпечення, зменшувати можливий негативний вплив кожної загрози, зберігати контроль над зміною рівня економічної безпеки держави.

Такий досвід є цікавим для застосування в Україні й можливий внаслідок розроблення та реалізації організаційно-економічного механізму, який повинен забезпечувати чіткість дій суб'єктів безпеки та обумовлювати обсяги необхідного ресурсного забезпечення.

3.3.3 Досвід європейських країн щодо забезпечення НЕБ

У 1992 р. укладений «Договір про Європейський Союз» або Маастрихтський договір, у якому вперше наголошено про відповідальність Європейського Союзу (ЄС) у сфері політики безпеки і можливості її спільного ведення. Серед основних принципів можна виділити: посилення безпеки ЄС; збереження світу і міжнародної безпеки; підвищення одноосібної ролі ЄС у визначенні єдиної зовнішньої політики.

Визначальними принципами посилення стійкості до різних загроз і надзвичайних ситуацій, відповідно до законодавства Великої Британії є такі: готовність (preparedness); безперервність (continuity); субсидіарність (subsidiarity), спрямування (direction); інтеграція (integration); комунікація (communication); взаємодія (co-operation); передбачуваність (anticipation). Такий комплексний підхід надає можливість державному та приватному секторам, місцевим громадам та громадянському суспільству сформулювати спільний погляд та розуміння існуючих і потенційних ризиків, сприяти забезпеченню готовності до дій в умовах кризової ситуації як окремих громадян, так і різних систем реагування, розробляти узгоджені плани реагування, діяти спільно та злагоджено. Таким чином, досягається стійкість як на державному, секторальному рівнях так і в межах територіальних громад.

3.3.4 Боргова безпека країн

Боргову безпеку держави можна визначити як певний рівень державної внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх

запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, який дає змогу зберегти стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечити відносну незалежність держави, зберігаючи разом із тим економічну можливість країни здійснювати виплати на погашення основної суми і відсотків без загрози втратити суверенітет, одночасно підтримуючи належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

Боргову безпеку можна розглядати у вузькому та широкому значеннях. У вузькому розумінні це певний критичний рівень державної заборгованості або ж оптимальне співвідношення між зовнішнім і внутрішнім боргом з урахуванням загальної величини державного боргу і вартості обслуговування його складників. У широкому – боргова безпека держави визначається не лише критичним рівнем державної заборгованості, а й загальним обсягом державного боргу (як внутрішнього, так і зовнішнього) та корпоративного зовнішнього боргу з урахуванням вартості їхнього обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та збереження оптимального співвідношення між ними. Водночас загальний рівень запозичень повинен бути достатнім для вирішення нагальних соціально-економічних потреб і не загрожувати втратою суверенітету й руйнуванням вітчизняної фінансової системи.

Стаття 2 Бюджетного кодексу України визначає державний борг як загальну суму заборгованості держави, яка складається з усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань, включаючи боргові зобов'язання держави, що вступають у дію в результаті виданих гарантій за кредитами, або зобов'язань, що виникають на підставі законодавства чи договору. Державний борг за своєю економічною сутністю визначає економічні відносини держави як позичальника з її кредиторами з приводу перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту на умовах строковості, платності й повернення. В Україні протягом останніх років спостерігається тенденція до зростання державного боргу.

Найпоширенішими індикаторами, які відображають зміст і результативність управління державним боргом, є такі: відношення сукупного обсягу державного боргу до ВВП, рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходів державного бюджету, відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету.

Тема 3.4 Зовнішньоекономічні складники національної безпеки України

3.4.1 Головні загрози національній безпеці України

Нині можна виділити такі виклики для економічної безпеки України в умовах глобальної нестабільності, як:

1. Зростання соціально-економічної нерівності у світі. Практично 30 % усіх доходів у світі належать лише 1 % людей. Збільшення розриву між багатими і бідними є суттєвим викликом для державного управління, і тому вкрай важливим сьогодні є пошук шляхів зменшення такого розриву з метою зміцнення економічної безпеки в країні.

2. Поява криптовалюти. Можливо, одним із найсуттєвіших викликів для світу стала поява криптовалюти, яка тотально змінила міжнародну валютно-кредитну систему. З метою уникнення створення нових загроз фінансовій і, як результат, економічній безпеці держави Україна повинна звернути увагу на цю валюту.

3. Всесвітнє зростання нелегального та тіньового бізнесу. Незважаючи на те, наскільки захищена і розвинена та чи інша держава, завжди знайдуться підприємства, фізичні особи яких манить тіньовий сектор економіки. Саме тому виникає потреба у формуванні нових підходів до організації взаємодії між державою і підприємцями з метою утримання їх на «легальній доріжці».

4. Зростання імміграції. Сусідство з провідними європейськими державами позитивно впливає на нашу країну, проте водночас бажання жити краще утворює таке явище, як «відплив інтелекту» з України. Втрата молодого висококваліфікованого працівника лише шкодитиме економічній безпеці окремо взятого підприємства, галузі, регіону і, як наслідок, держави загалом.

5. Стрімкий розвиток космічного бізнесу та нових інноваційних стартапів. На жаль, Україна досі не готова повною мірою фінансово підтримувати власні стартапи і космічну галузь, розвиток яких настільки стрімкий у світі, що може суттєво знизити конкурентоспроможність нашої держави на такому перспективному ринку.

6. Зміна структури і процесу промисловості у світі. Усе більше провідних країн світу фокусуються на виробництві саме наукоємної продукції. Водночас глобальні зміни спричинили те, що виробництво працемістких товарів переміщують у країни, які лише розвиваються.

Найбільш вагомими ризиками для економічної безпеки України:

- корупція;
- воєнні дії на Сході держави;
- технологічні проблеми в системі державного управління;
- посилення негативних екологічних факторів у країні;
- погіршення демографічного і соціального рівня в країні;
- відсутність доступу до нових кредитних ресурсів міжнародних організацій;
- недоступність окремих ринків інших держав.

Загрози економічній безпеці держави в умовах глобальної нестабільності потрібно розуміти як такі негативні явища, що своїм впливом можуть утворити небезпеку, яка призведе до кризового розвитку на території всієї країни.

Основними зовнішніми загрозами для економічної безпеки нашої держави нині є:

- експортно-імпортна незбалансованість;
- низький розвиток державної підтримки конкурентоспроможності українського експорту;
- високий рівень доларизації в країні;
- стрімкий відтік інтелектуальних ресурсів за кордон;
- витіснення вітчизняних товарів іноземними із внутрішнього ринку;
- низький державний контроль за іноземним капіталом.

Основні внутрішні загрози для економічної безпеки України:

- низька якість наданих населенню послуг, віднесених до компетенції держави;
- неспроможність реалізувати усі заплановані інфраструктурні проекти;
- зростання податкового тягаря на бізнес;
- низький інноваційний розвиток у країні;
- низький розвиток «діалогу» між владою і бізнесом;
- зростання безробіття в країні;
- високий рівень корупції в державних органах влади;
- неефективний державний контроль над активами.

3.4.2 Інституційне забезпечення національної безпеки України

Законодавчими актами, що визначають сферу правового регулювання національної безпеки України, є Конституція України, закони України «Про національну безпеку України», «Про Раду національної безпеки і оборони України».

В Україні активне вивчення проблематики економічної безпеки та її складників розпочалося лише після набуття статусу суверенної держави у 1991 р. Вперше поняття «економічна безпека» було нормативно закріплено у Постанові «Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України», схваленій Верховною Радою України 16.01.1997. Завдання забезпечення економічної безпеки також розглядаються у таких нормативних актах: Стратегія сталого розвитку «Україна-2020», Стратегія національної безпеки України, Концепція боротьби з тероризмом, Воєнна доктрина України та низці інших.

Базовим законом у сфері національної безпеки є Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року, який визначає основи та принципи національної безпеки й оборони, а також засади державної політики в цьому напрямі. У ньому:

- названі фундаментальні національні інтереси України (зокрема, всеосяжна інтеграція в європейський простір, а також набуття членства в Євросоюзі та НАТО);
- структуровано систему підпорядкування у секторі безпеки та оборони та визначено напрями для розробки стратегічних планів;
- встановлено обсяг видатків на фінансування сектору безпеки й оборони; визначено склад Збройних сил України;

Цим законом закріплюється: захист людини і громадянина як мети державної політики у сферах національної безпеки й оборони; основним принципом у сфері безпеки й оборони визначається дотримання міжнародно-правових зобов'язань України; забезпечення верховенства права як одне із завдань, що виокремлюється в контексті поняття «демократичний цивільний контроль» як механізму нагляду за діяльністю органів у секторі безпеки й оборони. Прийняття цього Закону розмежувало поняття «національна безпека» в аспекті безпеки й оборони від інших сфер, зокрема і економічної безпеки, що було характерним до його прийняття.

3.4.3 Зовнішньоекономічні важелі забезпечення національної безпеки України

Певні елементи національної стійкості в Україні вже сформовані, зокрема, у вигляді профільного законодавства у сфері забезпечення національної безпеки, існування низки загальнодержавних безпекових систем (зокрема у сфері боротьби з тероризмом, цивільного захисту та інші), у цілому визначені повноваження органів влади у сфері протидії тим чи іншим загрозам.

Проте залишається ще низка проблемних питань, вирішення яких сприятиме посиленню національної стійкості до широкого спектру загроз. Зокрема, йдеться про необхідність удосконалення діяльності з ідентифікації загроз національній безпеці, посилення міжвідомчої взаємодії і запровадження комплексного підходу щодо протидії широкому спектру загроз, активізації ролі громадянського суспільства у забезпеченні національної безпеки, встановлення двосторонніх каналів комунікацій між державними органами і населенням тощо.

До основних глобальних факторів зовнішньоекономічних ризиків України належать:

- кризові потрясіння;
- світова фінансово-економічна криза;
- післякризова економічна депресія;
- фінансово-економічна нестабільність у світі;
- глобальна боргова криза;
- загострення конкуренції на світових ринках;
- нестабільність кон'юнктури та цін на світових ринках;
- глобальний тіньовий бізнес;
- системні корупція та шахрайство;
- виклики глобального регулювання світової економіки;
- політична нестабільність у світі тощо.

За таких умов активна промислова політика, квотування, митні бар'єри, фітосанітарний контроль, технічне регулювання, маркетингова та кредитно-фінансова підтримка, система державних закупівель та антидемпінгові розслідування є основними елементами захисту національних виробників на ринку України.

Фундаментальною передумовою реального регулювання ризиків є підвищення міжнародної конкурентоспроможності української економіки шляхом її трансформації в економіку інноваційних знань та високих технологій.

Однією з передумов регулювання ризиків є формування раціональних очікувань та раціональної поведінки учасників зовнішньоекономічної діяльності.

У сучасних умовах особливого значення набувають гібридні конфлікти – загострення відносин між суб'єктами міжнародного права (країнами) інклюзивного характеру, тобто з використанням максимально можливого набору політичних, економічних, інформаційних та інших інструментів.

Гібридна війна – це гібридний конфлікт із використанням формалізованих військових формувань.

Економічні інструменти гібридного конфлікту охоплюють заходи, спрямовані на підриг позицій протилежної сторони та забезпечення власних позицій (контролю) в різних секторах та галузях економіки протилежної сторони (зокрема, у системах забезпечення прав приватної власності, виробництва, торгівлі та фінансового забезпечення економіки).

Серед іншого, до економічних інструментів гібридного конфлікту належать:

- забезпечення контролю зі свого боку (як держави, так і власних резидентів) над корпоративною власністю стратегічно важливих підприємств, а також «критичної маси» контрольованої власності в окремих стратегічно важливих галузях або регіонах протилежної сторони;

- забезпечення участі (за можливості – контролю) у системі реєстрації прав корпоративної власності та здійснення операцій щодо зміни прав власності (депозитарній системі) протилежної сторони;

- встановлення монополії, контролю або суттєвого впливу щодо постачання сировини та матеріалів, технологічного забезпечення (патентів, ліцензій, авторських прав, «ноу-хау»), виробничого процесу («коопераційних зв'язків», технологічних ланцюжків тощо) та збуту готової продукції (логістичної, маркетингової, дилерської та сервісної системи) стратегічно важливими підприємствами протилежної сторони;

- можливість встановлення правил здійснення протилежною стороною міжнародних торговельних зв'язків шляхом фактичного права прийняття належних рішень у межах митного або торговельного союзу або багатосторонньої торговельної угоди, учасником яких виступає протилежна сторона;

- прийняття односторонніх обмежувальних заходів митного, фітосанітарного, технологічного, стандартизаційного або іншого контролю, які негативно впливають на стан економіки протилежної сторони;

- заборона на імпорт окремих або усіх видів товарів та послуг, які вироблені протилежною стороною (імпортне ембарго);

– заборона на експорт окремих або усіх видів товарів та послуг власного виробництва до протилежної сторони (експортне ембарго);

– заборона (транспортне ембарго) на обмеження або заборона використання власної території та транспортних систем (зокрема, морських і повітряних портів) для здійснення перевезень продукції протилежної сторони (зокрема транзитних перевезень до третіх країн);

– заборона на здійснення торговельних операцій із резидентами, а також товарами та послугами протилежної сторони (повне торговельне ембарго);

– обмеження на здійснення окремих або усіх прямих (та опосередкованих) фінансово-кредитних операцій (надання кредитів, здійснення платежів, прийом депозитів тощо) з окремими або усіма фінансово-кредитними установами та корпоративними структурами протилежної сторони;

– примусове (у тому числі військове) забезпечення заборони на здійснення окремих або усіх торговельних та фінансово-кредитних операцій із протилежною стороною (повна економічна блокада).

Економічні санкції – один із найпоширеніших інструментів тиску на країни, які порушують фундаментальні принципи чинного міжнародного порядку. Узагалі, санкції виконують одну з трьох функцій: 1) надання країні – об'єкту санкцій чіткого *сигналу* щодо неприйняття міжнародними партнерами її поведінки; 2) досягнення ефекту *стримування*, щоб ускладнити владі країни – об'єкту санкцій можливості досягнення її цілей; 3) *примушення* країни – об'єкта до певних дій (або припинення неприйнятних дій).

У міжнародній практиці застосовують різні типи економічних санкцій, які стосуються обмежень щодо експорту та/або імпорту продукції країни, яка підпадає під санкції, для чого можуть використовувати такі інструменти, як митні тарифи, нетарифні обмеження або повна заборона (ембарго). Санкції може вводити одна сторона конфліктної ситуації, але більш дієвими є багатосторонні санкції, вищим рівнем яких є санкції з боку ООН.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про національну безпеку України [Електронний ресурс]: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. Редакція від 15.03.2020. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/ed20200315#Text>, вільний (дата звернення: 27.04.2021). – Назва з екрана.
2. Економічна безпека України : монографія / за ред. В. Г. Федоренка, І. М. Грищенко, Т. Є. Воронкової – Київ : ТОВ «ДКС центр», 2017. – 462 с.
3. Економічна теорія : навч. посібник / В. П. Решетило, Г. В. Стадник, Н. В. Можайкіна та ін. ; за заг. ред. В. П. Решетило ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2014. – 290 с.
4. Козак Ю. Г. Міжнародна економіка : в питаннях та відповідях : навч. посібник / Ю. Г. Козак, В. В. Ковалевський, К. І. Ржепішевський. – Київ : Центр навчальної літератури, 2014. – 676 с.
5. Макконнелл К. Р. Економікс: пер. с англ. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – М. : Инфра-М, 2013. – 826 с.
6. Макроекономіка : навч. посібник / за заг. ред. В. П. Решетило; – Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – [2-е вид., доповнене]. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – 224 с.
7. Міжнародна економіка : підручник / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, Я. М. Столярчук. — Київ : КНЕУ, 2014. — 762 с.
8. Міжнародна економіка : підручник / А. П. Румянцев, Г. Н. Климко, В. В. Рокоча та ін. ; За ред. А. П. Румянцева. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ : Знання, 2012. – 449 с.
9. Міжнародна торгівля: підручник / за ред. Ю. Г. Козака. – 4-е вид., переробл. та доп. – Київ : Центр учбової літератури, 2011. – 512 с.
10. Міжнародні організації. Кредитно-модульний курс : навчальний посібник / за ред. Ю. Г. Козака; В. В. Ковалевського; Н. С. Логвінової. – 3-те вид., перероб. та доп. – Київ : ЦУЛ, 2011. – 344 с.
11. Мікроекономіка. Тренінг-курс : навч. посібник / [В. П. Решетило, А. Є. Ачкасов, І. А. Островський, С. Б. Тимофієва]; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – 2-ге вид., випр. і доп. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. – 265 с.
12. Світова економіка: навч. посібник / за ред. Ю. Г. Козака; В. В. Ковалевського; Н. С. Логвінової. – Київ : Центр учбової літератури, 2010. – 328 с.
13. Світова економіка : підручник / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, О. І. Рогач та ін. – Київ : Либідь, 2017. – 640 с.
14. Філіпенко А. С. Міжнародні економічні відносини. Історія / А. С. Філіпенко. – Київ : Либідь, 2006. – 392 с.
15. Цифровий репозиторій ХНУМГ імені О. М. Бекетова [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.eprints.kname.edu.ua>, вільний (дата звернення: 27.04.2021). – Назва з екрана.

16. Офіційний сайт Національного Банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>, вільний (дата звернення: 27.04.2021). – Назва з екрана.

17. Офіційний портал Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>, вільний (дата звернення: 27.04.2021). – Назва з екрана.

18. Офіційний сайт Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>, вільний (дата звернення: 27.04.2021). – Назва з екрана.

19. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>, вільний (дата звернення: 27.04.2021). – Назва з екрана.

20. Офіційний сайт Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldbank.org.ua>, вільний (дата звернення: 27.04.2021). – Назва з екрана.

21. Шевчук В.О. Міжнародна економіка: теорія і практика : підручник / В. О. Шевчук. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. К.: Знання, 2016. – 663 с.

Навчальне видання

НАУМОВ Максим Сергійович
РИБАК Ганна Іванівна

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ: СТАНОВЛЕННЯ І СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів денної та заочної форм навчання спеціальності
051 – Економіка, освітня програма «Міжнародна економіка»)*

Відповідальний за випуск М. С. Наумов

Редактор О. В. Михаленко

Комп'ютерне верстання М. С. Наумов

План 2020, поз. 104Л

Підп. до друку 26.04.2021 Формат 60×84/16.
Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 5,6
Тираж 50 пр. Зам. №.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017.